

Jan Sanders

De strafrechtspraak door officiaal en bisschop van 's-Hertogenbosch, 1559-1631

Inleiding

In 1559 gingen krachtens de uitvaardiging van de bul *Super Universas* de kerkelijke structuren in de Nederlanden volledig op de schop. De oude bisdommen verdwenen en maakten plaats voor nieuwe. Uit gebieden van de oude bisdommen Luik, Kamerijk en Utrecht werd een nieuw bisdom gevormd met als zetel de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch.

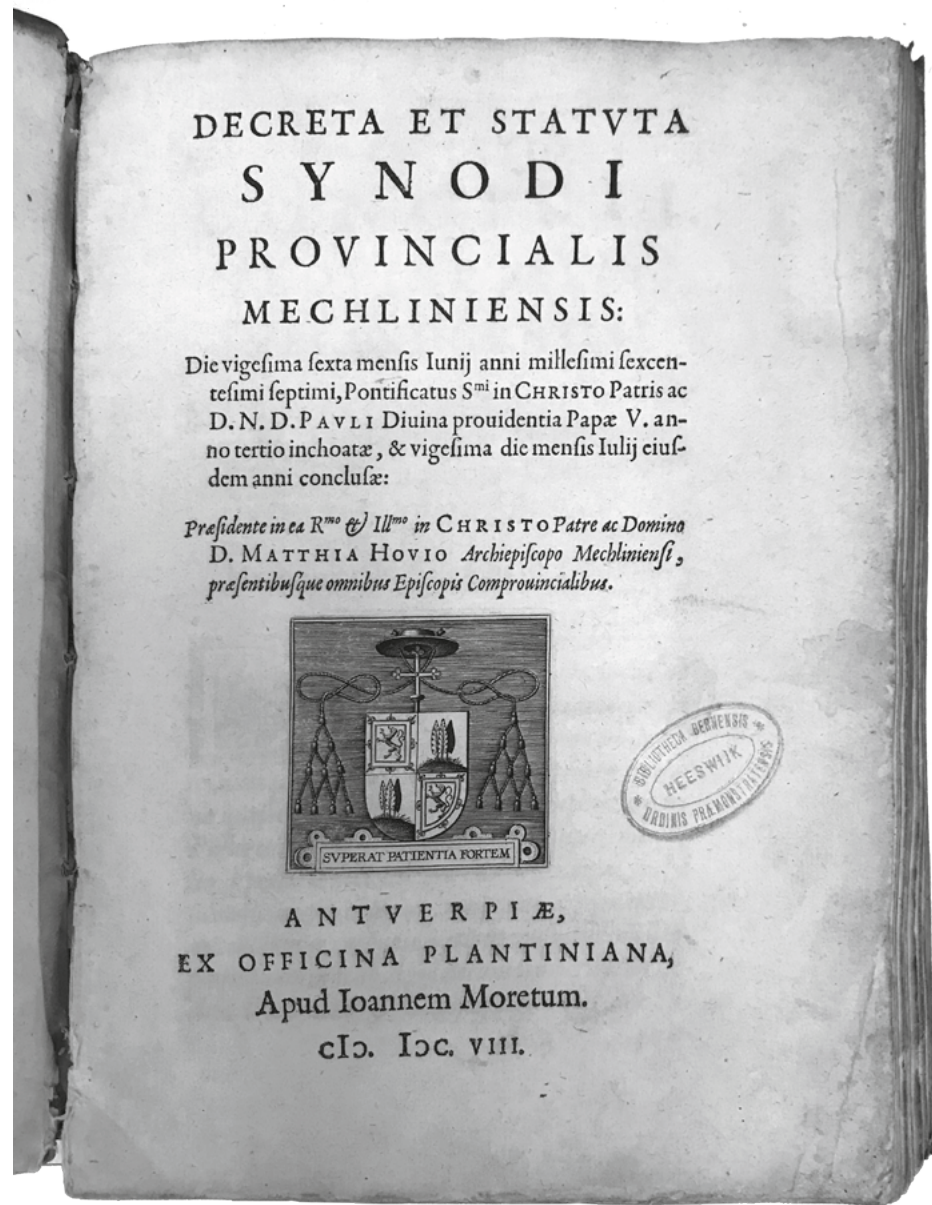
De Lage Landen, die Karel V in 1506 geërfd had, waren politiek gezien een lappendeken. Ook kerkelijk was dit gebied allerm minst een eenheid. De bisdommen waren onderhorig aan aartsbisdommen buiten dit gebied, waarop hij weinig invloed had. Hij stelde daarom alles in het werk om de Nederlanden ook kerkelijk aaneen te smeden. Zijn zoon en opvolger Filips II kon zijn kerkpolitiek afronden met een nieuwe indeling van de bisdommen, waarbij hij zelf de nieuw te benoemen bisschoppen aan de paus kon presenteren. Daardoor kon hij ook meer sturing geven aan de bestrijding van het nieuwe religieuze gedachtengoed en aan de inbedding van de opnieuw geformuleerde beginselen van de Katholieke Kerk. Deze bepalingen van het Concilie van Trente (1545-1563) moesten tot in de haarvaten bij de clerus en de gelovigen doordringen. De bisschop kreeg meer macht en kwam door regelmatige visitatie van de parochies dicht bij de gelovigen te staan.

Dit proces verliep niet bepaald zonder slag of stoot. Want niet alleen veranderden de structuren, ook de rechten en bevoegdheden van bestaande instellingen en machtsblokken werden ingrijpend gewijzigd. De oude bisdommen verloren aan gebied en macht, de kloosters en kapittels zagen zich in hun rechten beknot, de adel drong niet meer zo gemakkelijk door tot de hoogste kerkelijke ambten en het volk vreesde de inquisitie. In een religieus en politiek onrustige tijd moest een nieuwe organisatie ten behoeve van de ververste inhoud van het geloof op poten worden gezet.¹ Pas tijdens de rust van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) kon de katholieke herleving, gesteund door de aartshertogen Albrecht en Isabella en voorbereid door het Provinciale Concilie van Mechelen in 1607, daadwerkelijk gestalte krijgen.² In het bisdom 's-Hertogenbosch werd deze ontwikkeling echter in de knop gebroken door de val van de stad in 1629.

Portret uit 1602 van Gijsbertus Masius, bisschop van 's-Hertogenbosch (1593-1614).
(Collectie Het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch. Foto Peter Cox)

- 1 Zie voor deze ontwikkelingen: Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*. Zie voor Sonnius ook Post, 'Karel V' Formula reformationis', 181. De rol van Sonnius inzake de nieuwe bisdomsindeling wordt opnieuw belicht in Postma, 'Nieuw licht op een oude zaak' en Giellis, 'Ultimam magnam'.
- 2 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 351.

Uitgave van de handelingen van de Provinciale Synode van Mechelen, die plaatsvond in 1607 en wel als startschot van de Contrareformatie in de Nederlanden gezien wordt. (Bibliotheek Abdij van Berne)

Een van de elementen in de opbouw van het nieuwe bisdom was de rechtspraak, de bevoegdheid van de bisschop recht te spreken bij geschillen tussen partijen en correctionele maatregelen te nemen bij overtredingen tegen de kerkelijke wetten. Eeuwenlang waren deze taken vrij zelfstandig uitgevoerd door de aartsdiakens. Trente wilde hun macht doorbreken en terugbrengen naar de bisschop.

In dit artikel gaan we na hoe de Bossche bisschop een onderdeel van zijn juridische bevoegdheid ter hand nam, namelijk de strafrechtspraak. Welke organisatie richtte hij hiervoor in? Verder willen we weten welke procedures hij hiervoor opzette en of deze in de praktijk gevolgd werden. Ten slotte zijn we geïnteresseerd in de aard van de zaken die ter correctie voor de kerkelijke rechter gebracht werden en op welke wijze de overtreders bestraft werden. Pasten deze ontwikkelingen in de geest van Trente? In hoeverre was die eigenlijk doorgedrongen in het bisdom 's-Hertogenbosch? Is de trage opmars van de Contrareformatie zoals die geschetst is door Cloet, ook in het bisdom 's-Hertogenbosch in de praktijk waarneembaar?³

Eerst beschrijven we de oude situatie zodat het vertrekpunt duidelijk is. Daarna zoomen we in op de regelingen en statuten die de bisschop had opgesteld voor het procesrecht in criminele zaken en vergelijken we ze met enkele praktijkgevallen van de officiaal, de kerkelijke rechter. Vervolgens onderzoeken we het optreden van de bisschop als rechter in correctionele zaken. We zullen zijn uitspraken analyseren om een beeld te krijgen van de overtredingen en de toegemeten strafmaat.

De kerkelijke rechtspraak in de middeleeuwen

Zoals de burgerlijke rechtspraak geldt voor alle burgers van een land, zo strekt de kerkelijke rechtspraak zich uit tot allen die tot het desbetreffende kerkgenootschap horen. In de middeleeuwen waren dat in onze streken alle christenen. Na de kerkscheuringen in de zestiende eeuw was de rechtbank van de katholieke kerk nog enkel van toepassing op de rooms-katholieken. Het katholieke kerkelijk recht heet ook wel het canonieke recht, genoemd naar de *canones*, letterlijk: regels, uitspraken van de concilies die rechtskracht bezaten.⁴ Doel van de kerkelijke rechtspraak was enerzijds onderlinge geschillen te behandelen, anderzijds om overtreding van de kerkelijke wetten te bestraffen. De grote series *canones* die de wetsteksten vormden waarnaar recht gesproken moest worden, werden in de loop der jaren samengevat en van velerlei commentaren en aanvullingen voorzien. Dit leidde tot grote compilaties die op hun beurt van tijd tot tijd aangevuld en herzien werden.

Dit proces was in de derde eeuw begonnen. Naast de conciliebesluiten waren ook de Bijbel en decreten van de pausen richtsnoer bij de rechtspraak. In de twaalfde en dertiende eeuw beleefde de ontwikkeling van het canonieke recht een hoogtepunt. De universitaire inbedding ervan zorgde voor een rechtswetenschappelijke benadering. Naast de studie in Romeins recht ontwikkelde zich zodoende een evenknie in kerkelijk recht. Studenten konden zich in de twee rechten bekwamen tot *doctor utriusque iuris*.

In de zestiende eeuw is sprake van verstening: naast het *Corpus Iuris Civilis* van keizer Justinianus uit circa 500, herontdekt in de elfde eeuw en, naast gewoonterecht, meer en meer van toepassing op het wereldlijke recht, vigeerde voor het kerkelijke recht het *Corpus Iuris Canonici*, dat in 1582 in druk verscheen. Hierin waren de wetsteksten van de voorafgaande eeuwen, samen met hun commentaren, gebundeld. Het bestaat uit drie delen en is een compilatie van het *Decretum Gratiani* uit de twaalfde eeuw, het *Liber Extra*, en als derde deel het *Liber Sextus*, de *Constitutiones Clementinae*, de *Extravagantes Johannis XXII* en de *Extravagantes Communes*. De *extravagantes* waren de pauselijke decreten die niet in de voorafgaande juridische teksten waren opgenomen maar wel rechtskracht bezaten. Het zou tot 1917 het kerkelijk wetboek zijn waarnaar recht gesproken werd.

³ Cloet, 'Het gelovige volk', vooral 411-415.

⁴ Een algemene inleiding op het kerkelijk recht geeft bijvoorbeeld Lesaffer, *European Legal History*. 184-186 (The emergence of canon law).

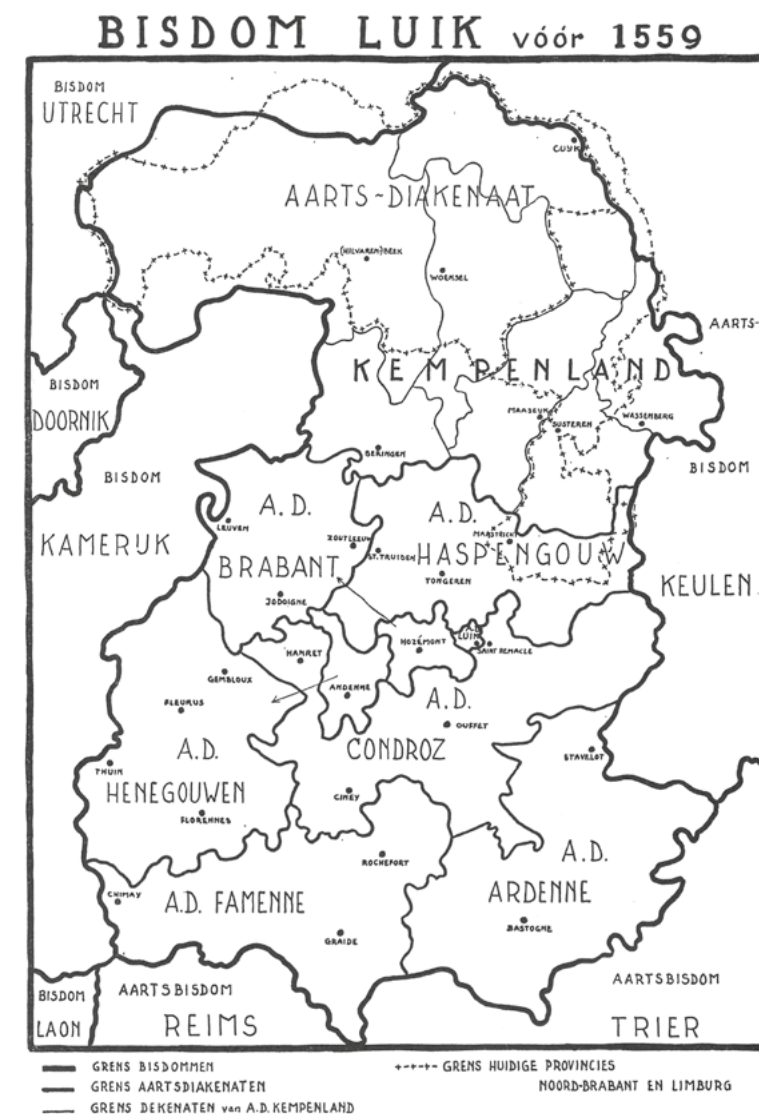
Recht aan wie en over wat? *Ratione personae*, op grond van hun persoon, waren alle clerici eraan onderworpen, dat wil zeggen allen die de kruinschering hadden ontvangen, ook al waren ze niet gewijd. Niet alleen priesters, maar ook ongewijde clerici, zoals de meeste notarissen, schoolmeesters en koster, konden daarom te allen tijde voor dit gerecht geroepen worden en konden er een beroep op doen. Daarnaast was het in principe van kracht voor alle andere leden van de katholieke kerk. Zij hadden naast het canonieke recht natuurlijk ook te maken met het wereldlijke recht. *Ratione materiae*, op grond van hun inhoud, trok het kerkelijk recht alle zuiver kerkelijke zaken aan zich, maar het kon alles wat maar enigszins met geloofszaken verband hield tot zijn competentie rekenen, van godslastering en ketterij tot inbreuken in de huwelijkswetgeving en alle delicten die een bedreiging konden vormen voor het instituut van het huwelijk.

Het kerkelijk procesrecht was sterk geënt op de Romeinsrechtelijke gang van zaken. De officiaal of kerkelijk rechter werd als alleenrechtsprekend rechter bijgestaan door assessoren; er was een functionaris die de vervolging inzette (wat wij 'openbaar ministerie' zouden noemen); notarissen, secretarissen en griffiers verzorgden de administratie. Zaken werden aanhangig gemaakt door verklikking, wanneer de overtreding voor iedereen duidelijk zichtbaar was of door onderzoek op basis van geruchten (inquisitoir). De beschuldigde werd voor de rechtbank gedaagd en mocht zich verdedigen. De bestraffingen waren vooral geldboeten, zuiverende straffen, verbeteringsstraffen, aalmoezen en bedevaarten. Bij zware misdrijven was excommunicatie mogelijk of, voor clerici, suspensie (onthefing uit het ambt). Dood- of lijfstraffen werden in beginsel niet gegeven. Eventueel kon de delinquent na de schuldverklaring overgedragen worden aan het wereldlijk gerecht tot oplegging en voltrekking van dergelijke straffen. Dit gold ook voor tortuur.⁵

Situatie in het bisdom Luik

Een van de onderdelen van de kerkelijke rechtspraak was het bestraffen van overtredingen van de kerkelijke wetten. Dit recht lag in handen van de bisschop en reikte tot aan de grenzen van zijn bisdom. Oorspronkelijk oefende hij dit recht zelf uit, maar vanaf de dertiende eeuw delegeerde hij het steeds vaker aan aartsdiakens, die deze competentie op den duur niet meer aan de bisschop afstonden. Ze werden in hoge mate autonoom binnen hun aartsdiakenaat. In de dekenaten, waarin de aartsdiakenaten verdeeld waren, spraken de landdekens en/of de officialen van de aartsdiakens, de *officiales foranei*, recht in eenvoudige zaken. Dat gebeurde tijdens de jaarlijks te houden parochiële synode, die meestal samenviel met de jaarlijkse visitatie. Overtreders van de kerkelijke wetten werden voor dit gerecht gebracht op aanklacht van de pastoor en zogeheten *seendschepenen*, gekozen uit de parochianen. De zwaardere zaken, die vroegen om verregaande specialisatie en professionalisering, kwamen voor de officiaal van de bisschop.⁶ Vanuit dit bisschoppelijke hof stond beroep open bij het aartsbisdom en uiteindelijk in Rome bij de Rota.

Voor overtredingen in het deel van bisdom Luik dat vanaf 1559 grofweg tot het bisdom 's-Hertogenbosch zou gaan behoren, zijn we op beperkte bronnen aangewezen. De belangrijkste zijn van financiële aard. Het zijn de rekeningen van de aartsdiaken van Campinia en de bisschop die ons enig inzicht verschaffen in de dagelijkse gang van zaken. De posten die de dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek betreffen, zijn uitgegeven.⁷ Centraal daarin staan de inkomsten die aan de aartsdiaken of de bisschop toevielen. Voor een deel kwamen die uit overtredingen. Alleen de overtredingen die met een geldboete bestraft of afgekocht

Kaart van het bisdom Luik tot 1559. (Uit: Bannenberg, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*)

konden worden, komen erin voor. Bovendien weten we niet altijd of er naast de geldboete voor de overtreding nog andere straffen opgelegd waren.

Op basis van de overtredingen die met geld werden beboet, kunnen we geen duidelijk onderscheid maken tussen de zaken die door de aartsdiaken en die door de bisschop berecht werden. In grote lijnen kunnen we stellen dat de aartsdiaken zaken betreffende overtredingen tegen het celibaat, clandestiene huwelijken, ontucht en overspel behandelde en dat de bisschop oordeelde over ambtsovertredingen van geestelijken, gewelddaden tegen en door

5 Vergauwen, *Over de schreef*, 39-40.

6 Bijsterveld, 'Organisatie en instellingen', 83-111. Uitvoeriger staat dit ook in Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 27-42. Zie voor de vijftiende-eeuwse situatie in de bisdommen Doornik en Kamerijk: Vergauwen, *Over de schreef*, 39-42.

7 Uitgegeven door Bannenberg, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*. Voor een uitvoerige toelichting zie Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 7-11.

geestelijken (vooral met bloedvergieten) en zwaardere misdrijven. De voorhanden bron, waarin het uitsluitend over te innen geldbedragen gaat, laat geen scherpe conclusies toe. Het meest in het oog springt de jarenlange betaling door priesters die met hun huishoudster samenwoonden en daarmee hun celibataire plicht konden 'afkopen'. De kerk lijkt meer belang gesteld te hebben in financieel gewin dan verbetering van het morele peil.

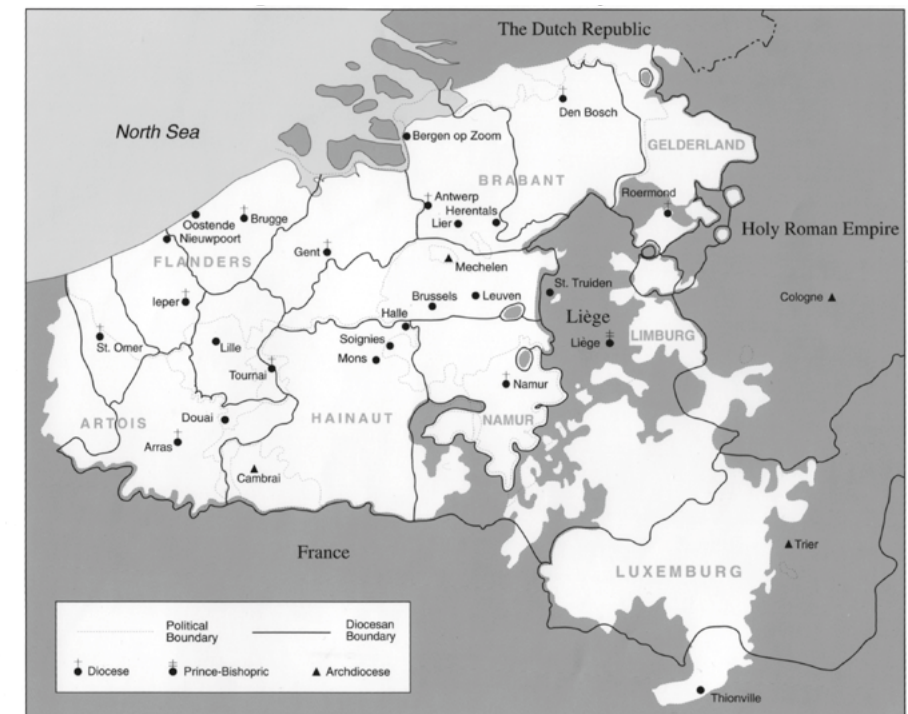
De opkomst van een betrouwbare wereldlijke rechtspraak drong de kerkelijke rechtspraak op den duur terug. Keizer Karel V en de bisschop van Luik grensden in 1542 hun juridische bevoegdheden af, zowel in burgerlijke als strafrechtelijke zaken. Beledigingen en verwondingen, toegebracht aan clerici, kwamen voor de geestelijke rechter, tenzij er bloed vloeide. Hetzelfde gold voor ketterij, verloochening van het geloof en duivelaanbidding. Woeker, overspel en concubinaat werden door het geestelijk gerecht beoordeeld, indien deze overtredingen openlijk bekend waren. Ook was de kerkelijke rechtbank bevoegd bij verzet tegen censuur, verwaarlozing van de paasplicht (minstens een keer per jaar biechten en de communie ontvangen), schending van asielrecht, ontwijding van een kerk of kerkhof, omgang met in de kerkelijke ban geslagen personen, overtreding van de huwelijkswetten en meeneed voor de kerkelijke rechtbank. In een aantal criminele zaken hadden zowel de wereldlijke als de geestelijke rechter bevoegdheid, bijvoorbeeld bij ontheiliging van zon- en feestdagen, scheiding van echtgenoten zonder kerkelijke toestemming, openlijk concubinaat en overspel, heilig- en bloedschennende relaties, ontheiliging van voorwerpen of locaties.⁸ Geen wonder dat tussen beide gerechten spanningen konden optreden over hun bevoegdheden.

De bisschop van Luik vaardigde rond 1555 een ordonnantie uit ter instructie van de *officiales foranei* in Brabant, Holland en Zeeland, die onder zijn bisdom vielen. Een officiaal van hemzelf zetelde in het hertogdom, omdat inwoners van Brabant op grond van het Brabantse *ius de non evocando*, vastgelegd in de Gouden Bul van 1349, niet buiten de grenzen van het hertogdom voor een rechter gedaagd konden worden.⁹ Deze instructie illustreert de reikwijdte van deze *officiales foranei*. Zij moesten clerici die de kuisheidswetten overtraden in eerste instantie waarschuwen. Pas bij volharding in hun overtreding moesten ze hen voor hun gerecht dagen. Als de overtreders vervolgens hun overtreding beëindigden door afstand te nemen van de dames in kwestie, konden ze hun een geldboete opleggen. Armlastige clerici moesten ze doorsturen naar de officiaal van de bisschop voor een niet-financiële boete. Clerici die geweld tegen elkaar gebruikten moesten ze voor de bisschoppelijke officiaal dagen omdat excommunicatie als straf opgelegd kon worden. Als er echter geen bloed gevloeid was, mochten ze de casus zelf afhandelen, maar met behoud van de rechten van de burgerlijke rechter. Ze moesten leken die volhardden in hun overtredingen (zoals overspel), voor de bisschoppelijke officiaal brengen. Leken die clerici verwondden of sloegen moesten ze meteen voor de officiaal dagen. Vervolgens somde de bisschop alle misdrijven van leken op waarvoor de kerkelijke rechter bevoegd was. De meeste betreffen geloofs- en huwelijkskwesties.¹⁰ Op 7 juli 1557 benoemde de bisschop van Luik Hendrik Cloetz tot zijn *officialis foraneus* in het dekenaat Cuijk. Deze resideerde in 's-Hertogenbosch. Hij kreeg uitgebreide instructies, onder meer voor zijn criminele rechtsmacht en hoe hij overtreders van de kerkelijke wetten, zoals naar voren gekomen tijdens de parochiële seendgerechten, zelf kon bestraffen of voor het gerecht van de bisschop moest dagen.¹¹

De officialiteit van het bisdom 's-Hertogenbosch

Administratieve organisatie in de nieuwe bisdommen

De bisschop ontleent zijn macht aan Christus, die via de apostelen aan hem is doorgegeven. Hij is de centrale figuur in de heiliging van de leden van de kerk van Christus. Hij is onderdeel van de hiërarchie (letterlijk: heilig bestuur), de personen die met deze macht zijn bekleed. Binnen deze hiërarchie wordt de wijdingsmacht (*hierarchia ordinis*) onderscheiden van de bestuursmacht (*hierarchia iurisdictionis*). De middelen om de heiliging van de leden tot stand te brengen zijn de sacramenten. De bisschop bezit de wijdingsmacht ten volle: hij kan alle zeven sacramenten toedienen. Twee ervan, het sacrament van het priesterschap en het vormsel, blijven exclusief aan zijn persoon verbonden. De vijf anderen kan hij via priesters aan de leden van de kerk laten toedienen. Hij zorgt ervoor dat ieder lid vijf sacramenten kan ontvangen door priesters met wijdingsmacht te bekleden. Via zijn bestuursmacht kan hij de leden van de kerk binnen zijn bisdom onderricht geven en over hen regeren. Dit geeft hij vorm in bestuur, bijvoorbeeld door te bepalen welke personen op welke plaats deze wijdingsmacht mogen uitoefenen, en rechtspraak (bijvoorbeeld door overtredingen te bestraffen).¹²

Kaart van de bisdommen in de Spaanse Nederlanden voor 1629. De zuidelijke grens van het bisdom 's-Hertogenbosch liep juist ten zuiden van de Abdij van Tongerlo. (Uit: Put en Harline, *Verloren schapen, schurftige herders*)

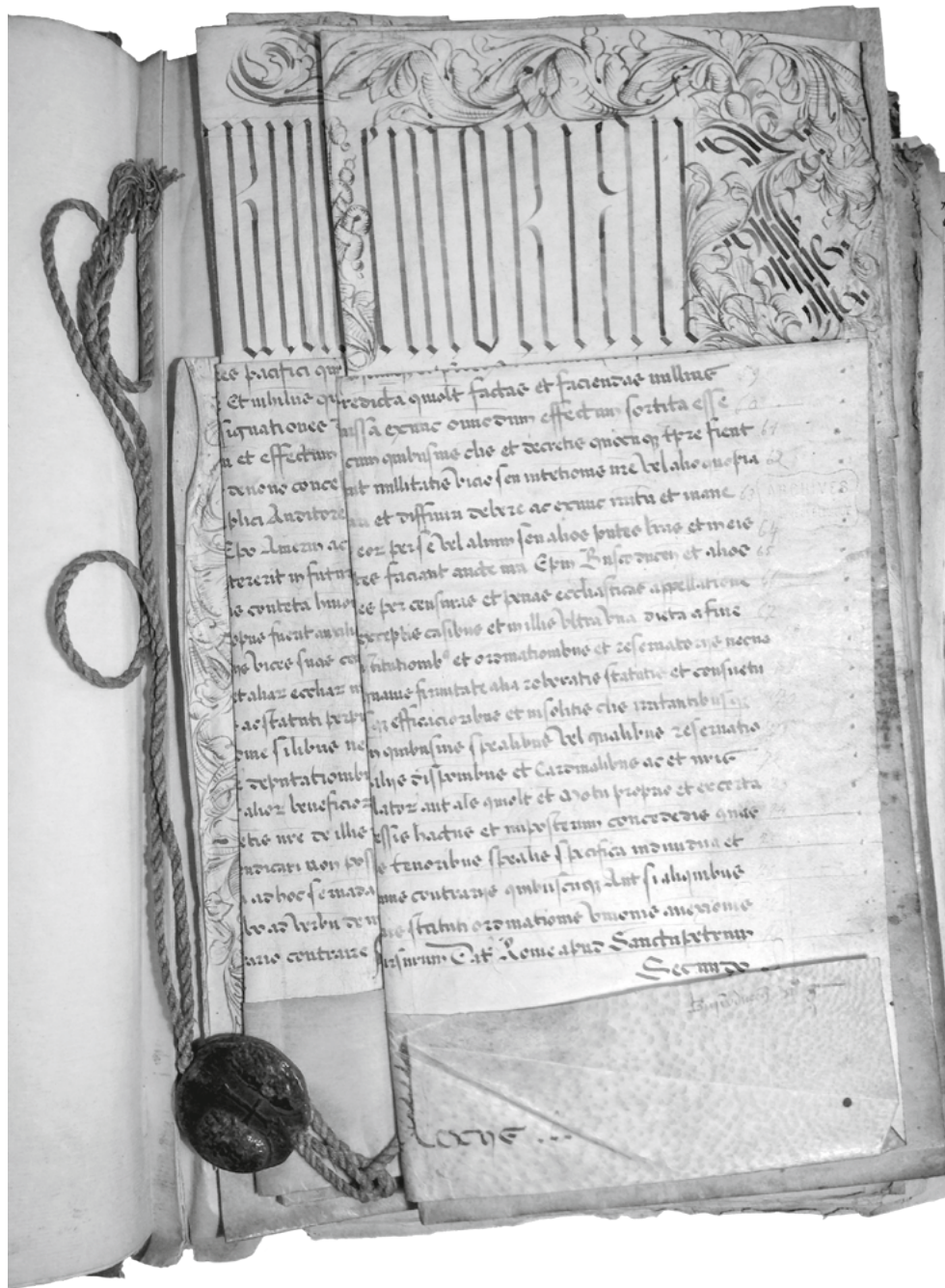
8 De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak*, I, 7-8, 12.

9 Eerst in Leuven (vanaf circa 1471), daarna in Diest (vanaf 1488, met een tussenperiode in Aarschot, 1514-1521) en vanaf 1545 weer in Leuven: Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 32-38. Zie over de complicaties voor het bisdom Kamerijk en het latere bisdom Mechelen: Bervoets, 'Caught between Compromise'.

10 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 278-282.

11 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 282-286.

12 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 106-120.

De oprichtingsbul van het bisdom 's-Hertogenbosch uit 1561 in keurig opgevouwen toestand. (Algemeen Rijksarchief Brussel, Audiëntie, inv.nr. 600)

De nieuwe bisschoppen moesten vanaf 1559 binnen dit kerkelijke kader hun eigen instituties gaan vormgeven. Grosso modo was de organisatie van de bisdommen die onder het aartsbisdom Mechelen ressorteerden identiek. Er bestond geen centraal voorgeschreven organisatiemodel en men borduurde veelal voort op reeds bestaande functies en procedures.

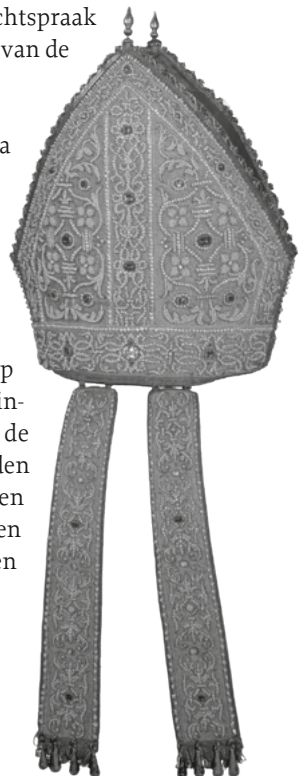
De bisschoppen konden wijdingsmacht delen met wijbisschoppen. Voor hun bestuurlijke en rechtsprekende macht binnen hun bisdom konden zich laten bijstaan door een uitvoerend administratief apparaat. Voor het bestuur stond het vicariaat de bisschoppen ter zijde, voor de rechtspraak het officialaat.

Binnen het vicariaat fungeerden een vicaris-generaal en een of meer vicarissen, die als zijn plaatsvervangers in bestuurlijke zaken konden optreden. Een aartsdiaken zag toe op de zielzorg en de bezetting van de beneficies; een *sigillifer* of zegelaar bekrachtigde de stukken met het zegel van de bisschop of zijn eigen handtekening; een collector beheerde als rentmeester de bisschoppelijk goederen en inde de boeten en belastingen; notarissen en secretarissen zorgden voor de juridisch juiste opmaak van de stukken en de correspondentie, die door boden bezorgd werden. De bisschoppen hadden in de regel hun eigen notaris of sententiaris.

Voor de rechtspraak, de officialiteit, benoemden de bisschoppen als belangrijkste functionarissen een officiaal en een *promotor* aan het bisschoppelijk gerechtshof. Zij verbonden advocaten, notarissen en procuratoren aan dit hof en stelden deurwaarders en cipers aan. De officialiteit maakte tevens gebruik van functionarissen van het vicariaat. Combinatie van functies in één persoon was mogelijk. Bij de uitoefening van de rechtspraak moesten de bisschoppen terdege rekening houden met de aanspraken van de staat.¹³

Ook de bisschoppen van 's-Hertogenbosch tuigden in de eerste decennia van het nieuwe bisdom een dergelijk ambtelijk apparaat op. Dit verliep uiterst moeizaam. Sonnius, de eerste bisschop van 's-Hertogenbosch, kon tijdens zijn ambtsperiode (1561-1570) amper de fundamenten hiervoor leggen. De priesteropleiding, gesticht in 1571 door bisschop Metsius (1570-1580), was geen lang leven beschoren. Enkele jaren later zag de bisschop zich zelfs genoodzaakt de stad te ontvluchten. Dit kan bepaald geen vliegende start genoemd worden. Pas bisschop Gijsbertus Masius (1593-1614) kon aan een voorzichtige opbouw beginnen. De bisdommen in de noordelijke gewesten kwamen wegens de Opstand nauwelijks van de grond.¹⁴ In de Zuidelijke Nederlanden kenden de bisschoppen in de eerste decennia een aanloopfase die in grote lijnen overeenkomt met die van 's-Hertogenbosch. De strijd van de bisschoppen wordt treffend verhaald in de biografie van de derde aartsbisschop en bisschop van Mechelen.¹⁵

Mijter van bisschop Sonnius (1561-1570), geschenk van de Abdij van Tongerlo uit circa 1569. De Bossche bisschop werd abt van de abdij om hem te voorzien van inkomsten. In 1590 kwam aan deze moeizame relatie een eind en kon de abdij weer een eigen abt kiezen. (Collectie Het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch. Bruikleen van de Bisschop van 's-Hertogenbosch)

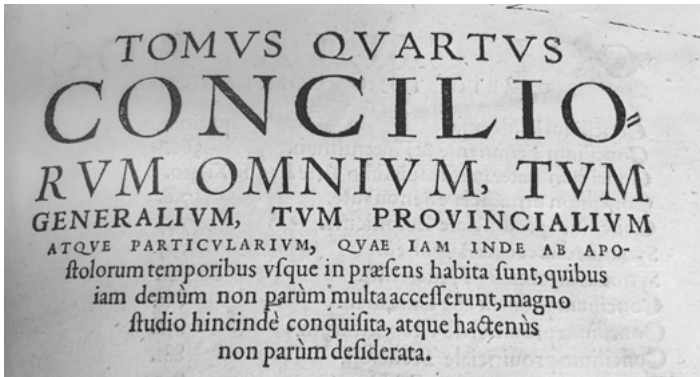

¹³ Elias, *Kerk en staat*, 220-259.

¹⁴ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 352-371.

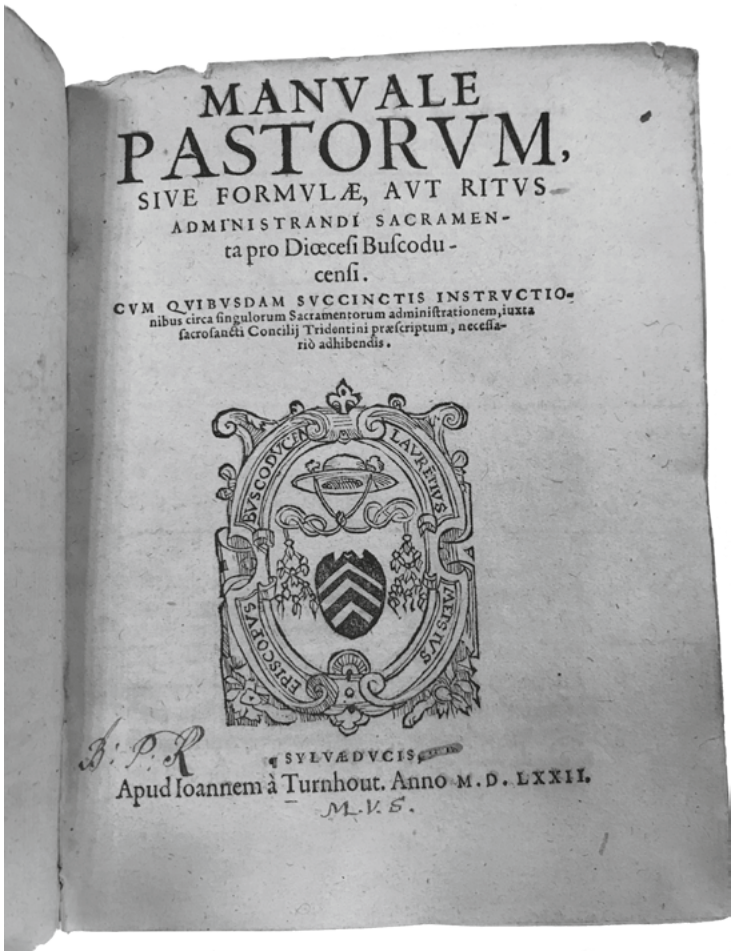
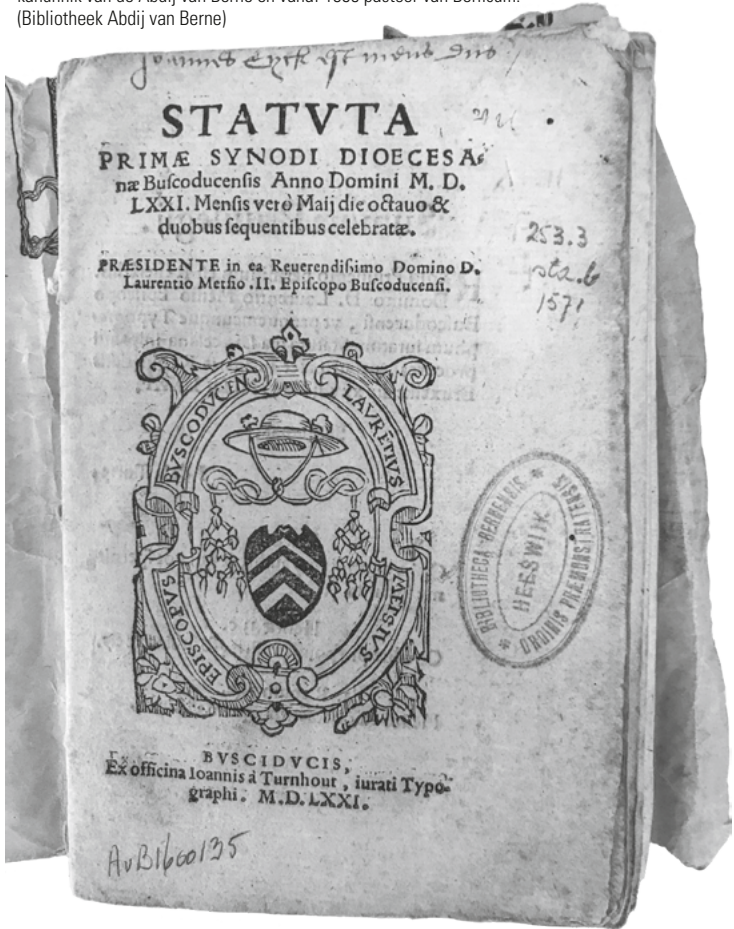
¹⁵ Zie voor Antwerpen: Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*; voor Mechelen: Put en Harline, *Verloren schapen, schurftige herders*.

In het kader van dit artikel beperken we ons tot de inrichting van de strafrechtspraak in het bisdom 's-Hertogenbosch. Na bespreking van de bij het strafrecht betrokken functionarissen zullen we de procesgang beschrijven.¹⁶

De in druk uitgegeven besluiten van onder meer het Concilie van Trente uit 1567. Exemplaar van Dirk Spierinck van Wel, abt van de Abdij van Berne (1552-1584). (Bibliotheek Abdij van Berne)

Statuten van de eerste synode van het bisdom 's-Hertogenbosch, gehouden in 1571. Ze verschenen nog in hetzelfde jaar in druk. Dit exemplaar was eigendom van Jan van Eyck, kanunnik van de Abdij van Berne en vanaf 1569 pastoor van Berlicum. (Bibliotheek Abdij van Berne)

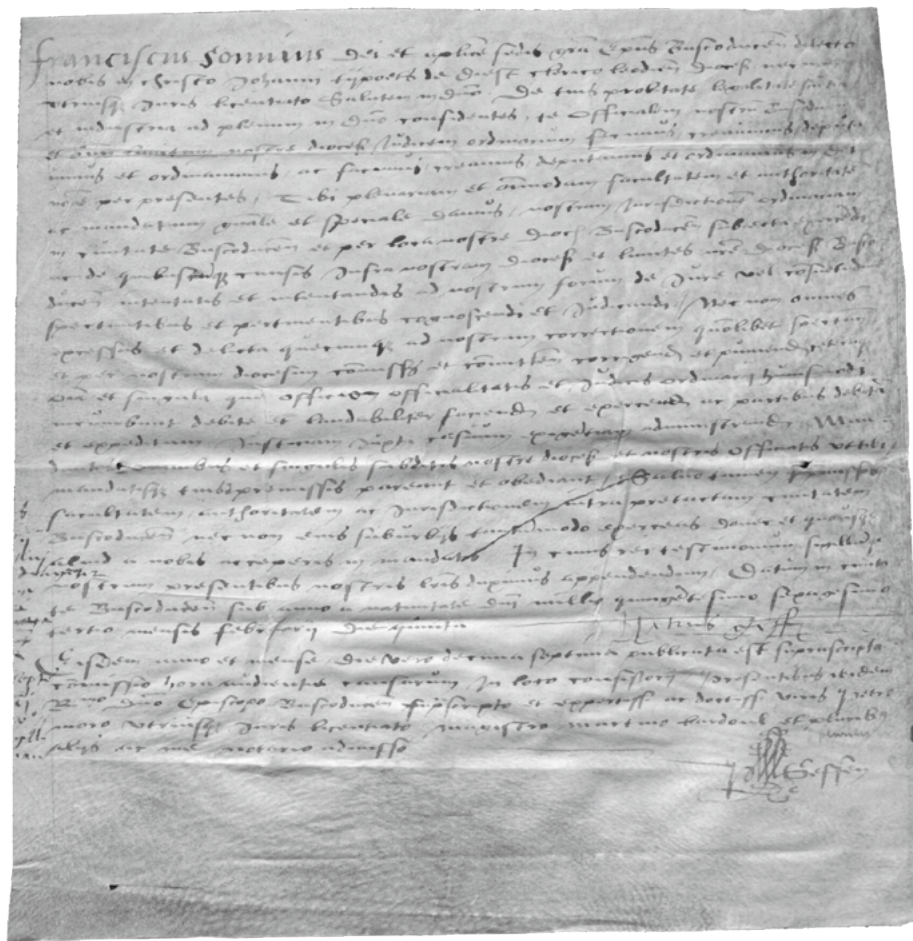
In 1572 liet de bisschop het handboek voor pastoors drukken. (Bibliotheek Abdij van Berne)

Officiaal

Aanvankelijk oefende de bisschop de rechterlijke macht in 's-Hertogenbosch en vrijdom zelf uit.¹⁶ Al snel gaf hij vorm aan de officialiteit. Hoofd van de kerkelijke rechtbank was de officiaal. Op 5 februari 1563, dus al kort na zijn aantreden, benoemde bisschop Sonnius Johannes Tipoets van Diest in die functie. Hij bekleedde hem met de *iurisdictio ordinaria*, in feite dezelfde macht als de bisschop zelf had, dus geen afgeleide macht. Hij was als het ware zijn alter ego.¹⁷ Dit had tot gevolg dat beroep van uitspraken van de officiaal op de bisschop niet mogelijk was en dat bij overlijden van de bisschop de macht van de officiaal verviel. Het rechtsgebied van Tipoets was 's-Hertogenbosch en alle gebieden binnen de grenzen van het bisdom. Voor de stad en de dorpen binnen het vrijdom van de stad behield Sonnius zich het recht voor hierover later anders te beschikken. De officiaal, een jurist in beide rechten, mocht rechtspreken over alle zaken (*causae*) die krachtens recht of gewoonte onder de officiaal vielen. Dit waren de civiele zaken. Daarnaast oordeelde hij inzake overtredingen (*excessus et delicta*) voor zover die macht hem toekwam, in feite dus de criminele

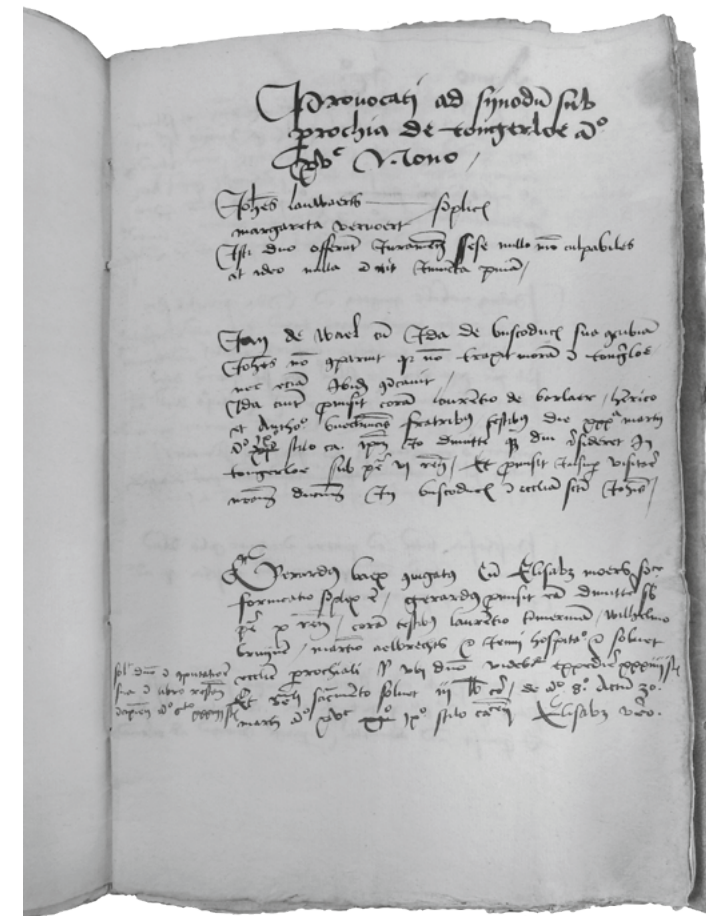
16 Zie voor de diverse functionarissen in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen: De Brouwer, De kerkelijke rechtspraak, I, hoofdstuk 3, p. 31-73.
17 Zie voor de kerkrechtelijke ontwikkeling van de *iudex ordinarius*: Müßig, *Reason and Fairness*, 61-62.

rechtspraak.¹⁸ De mogelijke beperking van het rechtsgebied komt niet meer voor in de nieuwe lastgeving voor Tipoets uit 1565.¹⁹ Vrijwel tegelijkertijd waarschuwde het hof van de koning de officiaal van Luik in Brabant, Judocus van Ravenstein, die in Leuven resideerde, zich niet meer te bemoeien met zaken in het bisdom 's-Hertogenbosch.²⁰ Hoe nodig dit was blijkt wel uit de weerstand, onder meer van de kant van Luik, toen de bisschop de decreten van Trente afkondigde, gezeten tussen de abt van Berne en de officiaal, niet in zijn bisschopskerk maar in de kerk van de predikheren.²¹ De oude instituties gaven hun rechten niet gemakkelijk op. In de beschrijving van de ambten, verbonden aan de kerkelijke rechtbank (*curia episcopalis*) van 's-Hertogenbosch stond als taak van de officiaal de vorming van een tussentijds (met aanvullende opdrachten voor partijen) en definitief vonnis (*sententia interlocutoria* en *diffinitiva*). Als de verdachte van een overtreding bekend had of zijn schuld bewezen was, moest hij hem een straf opleggen (*poenitentiam iniungere*). Daarnaast diende hij de rechtsgang te bewaken.²²

Akte waarbij de bisschop in 1563 als eerste officiaal Johannes Tipoets van Diest benoemde. (BHC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 25)

Sonnius kon zo zijn rechtsprekende macht vestigen in zijn hele bisdom.... op twee parochies na. Bepaalde geestelijke instellingen, zoals abdijen en kapittels waren vroeger in bezit gekomen van het *ius synodale*, het recht om een synode of *seend* te houden. Dit betekende dat ze zelf een geestelijk gerechtshof konden instellen. In 1130-1133, bij haar stichting, had de abdij van Tongerlo dit recht gekregen van de bisschop van Kamerijk, onder wie Tongerlo toen viel. Sindsdien riep de abt of namens hem zijn officiaal dit gerecht bijeen in de parochie Tongerlo. Toen de abdij in 1511 haar parochies Tongerlo en Oevel tot één parochie kon combineren, ging de abt het *ius synodale* ook in Oevel uitoefenen. De Bossche bisschop bevestigde dit recht in 1616, 1617 en 1621. Op den duur breidden de abten hun rechten nog verder uit, zodat zelfs gesproken werd van quasi-episcopale rechten.²³

Blad uit het register van verslagen van de seend die de abt van Tongerlo in de parochie Tongerlo hield. (Archief Abdij van Tongerlo, inv.nr. II, 885)

- 18 BHC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 25; uitgave naar afschrift in Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 28-29.
- 19 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 36-37.
- 20 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 37-38; Foppens, *Historia*, 88.
- 21 Brief van Sonnius aan Viglius Zuichemius van Aytta van 25 oktober 1565: De Ram en Van de Velde, *Nova et absoluta collectio*, I, 26-28; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 348.
- 22 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 275.
- 23 Koyen, 'Het synodale en quasi-episcopale recht', 7-42 en Koyen, 'Het geestelijk gerechtshof', 105-120.

Voor zover bekend benoemde Sonnius slechts één keer een *officialis foraneus*. Dat was in 1563,²⁴ het jaar waarin hij ook een officiaal benoemde. Cornelius Petri, priester in Geertruidenberg, werd met deze functie bekleed. Hij mocht personen voor de officiaal brengen, maar in sommige gevallen ook zelf recht spreken. Daarbij moest hij de synodale statuten van Luik volgen voor zover ze niet strijdig waren met de besluiten van Trente. Cornelius kreeg deze macht voor de steden Geertruidenberg en Zevenbergen en de omliggende plaatsen.²⁵ De tekst van deze opdracht is grotendeels direct ontleend aan de commissiebrief van de bisschop van Luik aan de *officialis foraneus* van Cuijk. De onlusten die kort erna uitbraken, onttrokken deze gebieden, samen met andere noordelijke en westelijke delen van het bisdom, aan het bisschoppelijk gezag. Blijkbaar was er daarna geen dringende behoefte meer aan *officiales foranei*.

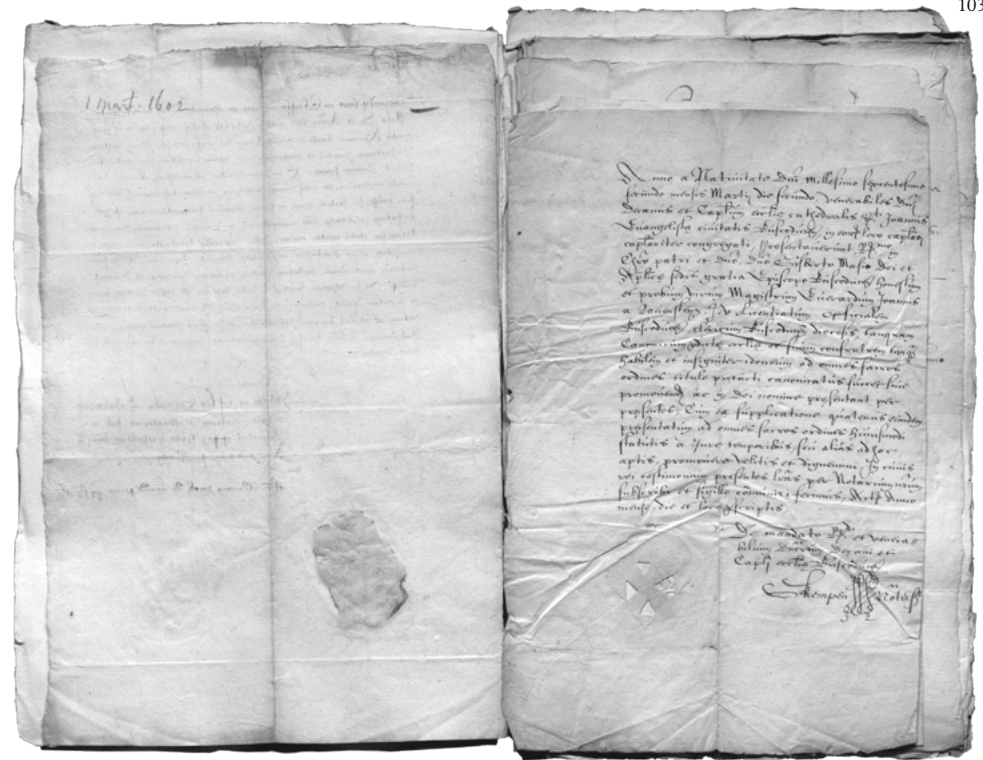
Johannes Tipoets bleef de eerste jaren als officiaal functioneren. Hij deed in 1571 afstand. De volgende jaren wisselde het officiaalaat bijna jaarlijks van hoofd.²⁶ Vanaf 5 mei 1578 deelden vijf personen tegelijkertijd het ambt: Johannes Tipoets, Gijsbertus Coeverincx, Michael Haller, Henricus Verreept en Petrus van Geffen. Bisschop Metsius was toen wegens ongeregelde heden in en buiten 's-Hertogenbosch niet meer in zijn bisdom aanwezig. Op 2 april 1580 benoemde hij opnieuw Johannes Tipoets tot officiaal, maar nu als enige, zowel voor de civiele als de criminele zaken.²⁷

Zegel van het officiaalaat van de bisschop van 's-Hertogenbosch uit 1584. Omschrift: SIGILLV(m) OFFICIALAT(us) EPISCOPI BVSCODVC(ensis). Christus toont de kelk en de hostie. Achter het schild staat een (bisschops?)staf. Op het schild staan de letters C, S en V (corpus sanctum verum?). (BHIC, 346 Collectie Cuijpers van Velthoven, inv.nr. 3586)

Ten gevolge van het overlijden van bisschop Metsius op 18 september 1580 gingen de bisschoppelijke bevoegdheden over naar het kathedraal kapittel. De door de bisschop benoemde officiaal raakte zijn functie kwijt. Het was aan het kapittel om hem gedurende de sedisvacatie al dan niet te herbenoemen. Metsius had, zo beweerde het kapittel, drie maanden voor zijn overlijden, dus in juli 1580, Tipoets nog benoemd als officiaal inzake geschillen tussen partijen. Blijkbaar had de bisschop toen alleen de civiele rechtspraak aan hem opgedragen. Het kapittel continueerde hem daarin op 15 oktober. Metsius had nooit een vicaris-generaal als zijn plaatsvervanger aangewezen. Het kapittel benoemde nu zijn deken, Lucas Dilen, als vicaris. Daarnaast kreeg hij tevens de functie van officiaal. Zijn deel van het officialiteitswerk zal daarom de overtredingen tegen de kerkelijke voorschriften omvat hebben.²⁸ Tipoets bleef tot zijn dood op 20 september 1592 in functie.²⁹

Na enige jaren zonder officiaal vervulde Nicolaus van den Houten of van den Houdt het ambt in de jaren 1594-1599.³⁰ Everardus Joannis van Ravenstein nam de functie van hem over tot een jaar na het overlijden van bisschop Masius. In 1615 volgde Franciscus van Gestel hem op.³¹ Op 14 april 1620 benoemde bisschop Nicolaus Zoesius vier kanunniken van het kathedraal kapittel als zijn plaatsvervangers: Franciscus van Gestel, aarts priester en

Verzoek van deken en kapittel van 's-Hertogenbosch aan de bisschop om de clericus Everardus van Ravenstein, officiaal van 's-Hertogenbosch, alle wijdingen te verlenen. (BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 87)

officiaal, Cornelius van der Sterre, Everardus van Ravenstein en Philippus van Zoerendonck. Ze kregen volledige volmacht, met uitzondering van wat aan de officiaal opgedragen was, om alle zaken te behandelen die voor zijn rechtbank kwamen, met inbegrip van de overtredingen van clerus en leken.³² Everardus van Ravenstein kreeg vervolgens op 14 februari 1624 van bisschop Zoesius de functie van officiaal in de volle breedte, dus zowel voor de civiele als de criminele zaken.³³ Op 25 augustus 1625, drie dagen na de dood van Zoesius, continueerden deken en kapittel van 's-Hertogenbosch hem in zijn ambt als officiaal.³⁴ Op 5 november 1626 bevestigde de nieuwe bisschop Ophovius hem in het ambt.³⁵

²⁴ De datering is onduidelijk. Schutjes leest 1565: Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 21.

²⁵ BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 80.

²⁶ Officialen waren Johannes Denies (1571-1572), Balthazar de Bont (1572-1573) en Cornelius van Cuyck (1573-1577): Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 21; Frenken, 'Kerkvisitaties van Sonnius', 34; De Ram en Van de Velde, *Nova et absoluta collectio*, I, 211.

²⁷ BHIC, 2094 Norbertijnenabdij van Berne, handschriften, 1400-1900, nr. 83, f. 136r-136v en Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, II, 62.

²⁸ Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 66-68.

²⁹ Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 21-22.

³⁰ Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 22 en Frenken, 'De latere kerkvisitatie', 30.

³¹ Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 22-23 en Frenken, 'De latere kerkvisitatie', 134. Op 2 maart 1602 was Everardus al kanunnik en officiaal, maar enkel nog clericus. Op die datum verzochten deken en kapittel aan de bisschop hem alle wijdingen te verlenen: BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 87. Op 14 september 1602 vroegen de bisschop en de gegradueerde kanunniken van de Sint-Jan aan deken en kapittel hem als gegradueerde kanunnik in het kapittel te installeren. Hij was toen inmiddels priester: BHIC, 2039 Collectie charters van het Groot Seminarie te Haaren, 1238-1801, inv.nr. 65. Philippus Zoerendonck werd op 16 augustus 1617 officiaal genoemd: Hens, 'Kerkvisitaties onder bisschop Zoes', 191.

³² BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 34.

³³ Zijn salaris was 250 gulden per jaar: BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 36.

³⁴ BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 36.

³⁵ BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 37.

Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 moest de bisschop met zijn ambtenarenapparaat de stad verlaten. Ook in de rest van de Meierij was het niet veilig voor hen. Officiaal Van Ravenstein diende op 31 januari 1630 uit angst voor de Staten zijn ontslag in bij de bisschop en adviseerde hem het officialaat buiten de Meierij, in Geel of elders, te plaatsen.³⁶ In dat jaar stelde de bisschop twee nieuwe officialen aan: Van Leemputte voor de stad 's-Hertogenbosch en de pastoor van Geel, zoals Van Ravenstein geadviseerd had. In februari 1631 wordt aartsdiaken Zypeus officiaal genoemd.³⁷ Schutjes meent dat Van Ravenstein ook na zijn verzoek tot ontslag als officiaal bleef optreden. In latere jaren was het officialaat meestentijds in Geel of Mol gehuisvest.³⁸

Zegelaar (sigillifer)

De zegelaar was de persoon die met het zegel van de bisschop en met zijn handtekening de besluiten die door en namens de bisschop genomen werden, kon valideren. Hij was zowel bij het vicariaat als de officialiteit betrokken. Hij speelde een leidende rol binnen de administratie van de rechtbank. Iedere daging en uitspraak en alle officieel uitgaande documenten van het hof moest hij bekrachtigen. Daarnaast had hij ook bevoegdheden die hij zelfstandig kon uitoefenen. Hij kon dispensatie verlenen voor een of twee huwelijksafkondigingen, kon toestemming geven aan geestelijken om hun testament te maken, hij schreef de toelatingsbrieven voor geestelijken die tot een beneficie waren toegelaten en nam van geestelijken de voorgeschreven eed en geloofsbelijdenis af. Een deel van de opgelegde boeten kon hij naar eigen goeddunken gebruiken. Hij kon bepaalde overtredingen zelf afdoen en via een schikking voor vrijlating uit de gevangenis zorgen.³⁹ Petrus van Grinsven van Geffen was de eerste zegelaar van de bisschop. Hij bekleedde dit ambt tot zijn dood op 20 maart 1589.⁴⁰ Korte tijd (vanaf 1578) was hij officiaal. Op 19 mei 1580 was hij tevens vicaris van de bisschop.⁴¹ De collector inde namens de zegelaar de boeten.⁴²

Promotor curie, promotor fiscalis, fiscus, procurator officii, procurator fiscalis, fiscalis

Deze functionaris werd net als de zegelaar rechtstreeks door de bisschop benoemd. Hij fungeerde als openbare aanklager bij correctionele zaken. Hij spoorde overtreders van de kerkelijke wetten op en liet hen voor de rechtbank van de officiaal dagen. Bij gebleken onschuld moest hij hen in hun goede naam herstellen.⁴³ De eerst bekende *promotor* was Jacobus Dael in 1565.⁴⁴ De terminologie van deze functionaris liep nogal uiteen. Meestal werd in 's-Hertogenbosch de titel *promotor* gebruikt. Ook in Mechelen werden de termen *promotor* en *procurator fiscalis* door elkaar gebruikt.⁴⁵

Advocaat fiscaal, griffier, sententiarius, secretarius, notarissen, executores mandatorum, cipier

De advocaat fiscaal moest de stukken gereedmaken voor de zaken die de *promotor* aanspande. Tevens leverde hij juridisch advies. De bekendste advocaat fiscaal van het Bossche bisdom is Heyman Voocht van Oudheusden. Hij was als zodanig minstens vanaf 1569 in dienst van de bisschop en voerde er deze titel. Hij schreef een bijtend traktaat over de politieke verwickelingen in 's-Hertogenbosch rond 1579, toen de bisschop uit vrees de benen genomen had.⁴⁶

De griffier (*grapharius, scriba*) was belast met de administratie van de rechterlijke stukken. Hij registreerde de akten in zijn register. Desgevraagd verstrekke hij informatie over overtredingen. Van iedere zaak moest hij twee identieke bundels samenstellen, een voor de aanklager en een voor de aangeklaagde. Daarin nam hij in afschrift alle stukken op, die de partijen tijdens de zitting overlegden.

De functies advocaat fiscaal en griffier komen in de lijst van aan het Bossche bisschoppelijk hof verbonden functionarissen niet voor. Daar is wel sprake van een *sententiarius*, met taken die ongeveer hetzelfde inhouden als die van advocaat-fiscaal en griffier in andere, onder Mechelen ressorterende bisdommen. De secretaris van de bisschop bezat het geheim zegel van de bisschop. Daarmee bezegelde hij de akten van vergeving van schulden en kwitanties van alle zaken die hij in op opdracht van de zegelaar opgesteld had. Van de drie soorten notarissen aan het bisschoppelijk hof had de *notarius testamentorum*, 'van de testamenten', niets van doen met de criminele rechtspraak. De notaris van het zegel moest alle brieven schrijven die de zegelaar deed uitgaan. De notaris van het klein zegel moest daarmee de dagvaardingen bezegelen.⁴⁷ Ten slotte moesten de stukken bij de juiste persoon bezorgd worden. Dat was de taak van de *executor mandatorum*, die onder meer per afgelegde mijl betaald werd.⁴⁸

De Moriaan was een grote burgerwoning aan de Markt in 's-Hertogenbosch. Ten tijde van de Beeldenstorm in 1566 was het een broeinest van opstandelingen. Na het herstel van de orde werd het daarom geconfisqueerd en kwam het via de burgerlijke overheid aan de bisschop.⁴⁹ Deze had aan koning Filips II aangegeven behoefte te hebben aan een gevangenis (*une chartre ou prison*) voor door de officiaal tot gevangenschap veroordeelde personen. In 1570 kreeg hij vlak bij zijn woning in de Hinthamerstraat het huis van Nicolaas Rovers van Geffen, in het Frans geheten *Le Mouton d'Or*, hiervoor ter beschikking. Ook dit pand was wegens de troebelen in beslag genomen. Door de schenking kon de bisschop het laten ombouwen tot gevangenis.⁵⁰ We weten niet of er een cipier aan verbonden was, zoals in andere bisdommen het geval was.⁵¹

Procesgang in theorie

De eerste jaren greep bisschop Sonnius ook voor de procesgang terug op zijn voorgangers, de bisschoppen van Luik en Kamerijk.⁵² Maar al snel kwam hij tot een eigen model. Dit resulteerde in de statuten voor zijn bisschoppelijke hof. Ze dateren van 4 november 1569 en waren vooral van toepassing op de civiele rechtspraak met als hoofdthema een eerlijke

36 Frenken, 'Dagboek Ophovius', 293-294. Schutjes meent dat de bisschop zijn verzoek om ontslag niet aanvaardde: Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 25.

37 Frenken, 'Dagboek Ophovius', 109, 138, 182.

38 Van de Velde, *Synopsis monumentorum*, II, 306-307; Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 22-24; Cornelissen, 'Verslagen over den toestand', 86.

39 Rekening sigillifer 1570-1574: Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 192-194 en 276; Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 24-25 (op basis van een document uit 1615).

40 Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 25.

41 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 61.

42 Hij ontving in 1626 30 en 10 gulden van voor overspel veroordeelde personen: BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 56.

43 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 277.

44 BHIC, 2094 Norbertijnenabdij van Berne, handschriften, 1400-1900, nr. 83, f. 135v; Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 37: *Jacobus Dael curie Buscoducensis procurator fiscalis*.

45 BHIC, 2094 Norbertijnenabdij van Berne, handschriften, 1400-1900, nr. 83, f. 112v-115r.

46 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 63; Hoekx e.a., *Vruchten van de goede en de slechte boom*, 27-32.

47 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 276-277.

48 Deze functionarissen worden genoemd in de statuten van 1573: Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 301. Hun eedformulier in Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 305. Ook vonden we elders de functie van *apparitor*, een van de vergelijkbare lagere gerechtsdienaren: Frenken, 'De Bossche Bisschop Michaël Ophovius', 133.

49 Van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, III, 391. Hier woonde bisschop Metsius tot hij in 1577 de stad ontvluchtte. Hoekx e.a., *Vruchten van de goede en de slechte boom*, 159.

50 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 10; Archief van het aartsbisdom Mechelen, Buscoducensia, map Varia (kopie in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 202).

51 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 306-307.

52 Afschriften van Luik en Kamerijk in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 80.

procesgang met vermindering van langdurige en kostbare processen. Hij maakte onderscheid tussen een volledige procesgang en zaken die op een eenvoudige wijze konden worden afgedaan. Deze laatste waren vastgesteld door het Concilie van Trente. Sonnius noemde ze in algemene termen.⁵³ Bij het bisdom Antwerpen werden overtredingen opgesomd waarvoor een dergelijk snelrecht gold: schending van de zondagsheiliging, verzaking van de paasplicht en gemeenschap tussen ongehuwden die zonder beletsel met elkaar zouden kunnen trouwen. Korte tijd later werden ze nog nader omschreven.⁵⁴

Sonnus' opvolger Metsius hervormde het bisschoppelijk hof al in 1573 en gaf aanvullende bepalingen.⁵⁵ Vermoedelijk uit diezelfde tijd zijn statuten overgeleverd die de rechtsgang aan het hof verder regelden. Enkele artikelen daarin gaan over de criminele zaken. De *promotor* moest informatie inwinnen over door clerici of leken begane overtredingen, en er daarna overleg over voeren met de officiaal. Als hij toestemming tot daging van de overtreder gekregen had diende hij dat zo snel mogelijk te doen en vervolgens de zaken in het register van de griffier te laten opnemen. Deed hij dat niet dan kostte het hem 10 stuivers per geval, die ten goede kwamen aan het seminarie.⁵⁶ Verder werd van hem verwacht dat hij op de dag dat het proces diende de aanklachten tegen de beschuldigde paraat had. De gedaagde moest zonder overleg antwoorden. Totdat deze persoonlijk geantwoord had moesten alle gangbare praktijken van het hof achterwege blijven. Ook de notaris mocht tevoren geen afschrift van de aanklachten aan de beklaagde overhandigen. Nadat de *promotor* het antwoord van de beklaagde gezien had, nam hij de bekentenissen op en voegde er zijn laatste tegenwerpingen aan toe. Daarna was er geen mogelijkheid voor repliek en dupliek, maar velde de rechter een tussenvonnis. Beide partijen kregen daarna gelegenheid bewijzen aan te dragen. De beklaagde kon hiervoor met hulp van de *promotor* getuigen oproepen. Ten slotte kon de officiaal uitspraak doen.⁵⁷ Vermoedelijk zullen ook in 's-Hertogenbosch gedaagden die niet verschenen na drie oproepen automatisch veroordeeld zijn.⁵⁸

De pastoor was verplicht overtreders van de kerkelijke wetten, wanneer ze volhardden in hun gedrag, aan te geven bij de bisschop, de deken van zijn dekenaat of de *promotor* van het bisschoppelijk hof, zo bepaalde de bisschop uitdrukkelijk in 1571, met een herhaling in 1612. Het moest daarbij dan gaan om openbare, voor iedereen bekende wandaden, namelijk overspel, incest, godslastering, woeker en dergelijke, die alle door de Kerk bestraft moesten worden.⁵⁹ In kleine zaken sprak de deken zelf recht.⁶⁰ Aartsdiaken, aartspriester of landdeken mochten geen overtredingen bestraffen inzake concubinaat, misdaad en huwelijkszaken.⁶¹

Twee voorbeelden uit de praktijk

Advocaat-fiscaal Heyman Voocht verklaart in zijn geschrift uit 1581 over een van zijn overvallers in Heusden dat deze eens uit eigen beweging voor de kerkelijke Bossche rechter gekomen was. Op aanraden van verwanten en vrienden had hij daar incest met zijn stiefdochter opgebiecht, waarna hij hem om penitentie en vervolgens absolutie verzocht had. Hierbij verwees Voocht naar de registers van de bisschoppelijke curie.⁶² Hoe de procesgang zelf in het werk ging verklaarde Voocht verder niet. We hebben helaas weinig mogelijkheden om naast de eerder beschreven normatieve bronnen, waarin de theorie uiteengezet wordt, praktijkbronnen te plaatsen om na te gaan in hoeverre de voorschriften gevolgd werden. Slechts enkele gevallen laten een toetsing toe.

Uit de jaren 1604-1605 kennen we een voorbeeld van de procesgang voor de officiaal in criminele zaken.⁶³ Het betreft de priester Cornelis Aertssen van Eersel. De aanklager van het

hof van de bisschop, Laurentius Hubrechts, *procurator officii et negotiorum curiae episcopalis promotor*, spande een proces (*causa*) tegen hem aan. Laurentius was hierin de aanlegger (*actor*), Cornelis de beschuldigde (*reus*). De officiaal daagde Cornelis op donderdagochtend voor zijn gerecht op basis van een aanklacht.⁶⁴ Deze oproep (*littera citatoria*) werd gevolgd door het verslag van Wernerus Greveraet, de bezorger van de oproep (*relatio executoris*). Dat dateerde van 15 september. De volgende dag verscheen Cornelis inderdaad ter zitting (*auditoria*) die werd voorgezeten door de officiaal. Laurentius beschuldigde Cornelis in een officieel geschrift (*libellus*), artikelsgewijs opgeteld ten behoeve van een vlotte rechtsgang,⁶⁵ van een aantal overtredingen. Deze moest op de aanklachten (*positiones*) antwoorden en bij ontkenning dit bewijzen.

Cornelis woonde in de Torenstraat in 's-Hertogenbosch, was daar priester van de Sint-Jan en Sint-Jacob en bezat onder meer een beneficie in de Sint-Petruskerk in Vught. Door dit laatste meende de bisschop (en daarmee de officiaal) competent te zijn in deze zaak, want als priester van de Sint-Jan zou hij zich tegenover de deken van het kapittel hebben moeten verantwoorden. De volgende aanklachten waren tegen hem ingediend. Tijdens het opdragen van de mis in de Sint-Jacob was hij na de consecratie van het brood en de elevatie van de hostie de consecratie van de wijn vergeten: hij knielde voor de kelk, maakte een buiging, hief de kelk tot hoofdhoogte en toonde hem aan het volk ter verering zonder dat hij eerst de wijn geconsecreerd had. Hij droeg missen slecht en slordig op met verwaarlozing van de zang, voerde de plichten van zijn beneficijs niet uit en onderhield de canonieke uren niet. Verder gebruikte hij geweld tegen een priester, een burger en een soldaat van het garnizoen en richtte hij stomdronken vernielingen aan. Dit alles had tot veel rumoer en tumult geleid. De *promotor* verzocht daarom aan de officiaal hem te straffen met eeuwige suspensie, de kerker of een lichamelijke of geldstraf.

Cornelis beweerde echter ondergeschikt te zijn aan deken en kapittel van 's-Hertogenbosch en door hen al veroordeeld te zijn wegens zijn geweldplegingen tegen de soldaat. De openbare aanklager van het kapittel (*syndicus* of *fiscus*) stond hem daarom in het vervolg van het proces bij. Het overgrote deel van het proces ging vervolgens over de rechtsmacht van de bisschop ten aanzien van het kapittel. Uiteindelijk sprak de officiaal op 5 mei 1605 een voorlopig vonnis uit. Tot een eindoordeel is het blijkbaar nooit gekomen.

Tussen het begin van de zaak op 16 september 1604 en het voorlopige vonnis, kende deze zaak 24 zittingen, waarbij stukken uit eigen beweging getoond of op verzoek van de tegenpartij opgevraagd werden. Na iedere zitting besloot de officiaal wanneer de volgende gehouden zou worden om partijen voldoende gelegenheid tot lezen van de stukken en opstellen van verweerschriften te geven. Partijen vroegen telkens afschriften van elkaars stukken.

53 Uitgegeven naar het afschrift van Gijsbertus Coeverinx in Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 286-295.

54 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 89-90 en 350-351.

55 BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 30. Uitgegeven naar het afschrift van Gijsbertus Coeverinx in Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 295-301.

56 Deze bepaling toont aan dat deze statuten uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw dateren.

57 Archief van het aartsbisdom Mechelen, Buscoducensia, map Statuta vd Curie (kopie in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 200); concepten in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 30.

58 De Brouwer meldt dit terloops voor het bisdom Antwerpen: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 90.

59 Steyaert, *Synodi*, 68 en 199.

60 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 28-29.

61 Eerste concilie van Mechelen 1571, *de correctione*, hoofdstuk 3. In dat jaar werd de parochie Wijk gevisiteerd. De daarbij aanwezige officiaal sprak ter plekke recht: Goossens, 'Kerk- en Kloostervisitaties', 232.

62 Hoekx e.a., *Vruchten van de goede en de slechte boom*, 82-84.

63 BHIC, 2006 Mechelse Aanwinsten, inv.nr. 209.

64 In de statuten van Sonnius uit 1569 en Metsius uit 1574 staat 10 uur als aanvangstijd: Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 286 en 295.

65 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 287, 292-293, 296.

Hiervoor zorgde de griffier Jan Hogaert Kelders, zodat beide partijen over een identiek dossier beschikten. Daaraan voegde de griffier na afloop het verloop van de rechtszittingen toe. Het hogere personeel van de kerkelijke rechtbank bestond uit geschoolde juristen in beide rechten. In veel gevallen waren deze clerici gehuwd. Bij afwezigheid konden ze elkaar soms vervangen. Tijdens de zitting van 30 september 1604 bijvoorbeeld verving Johannes Bardoul de promotor omdat die toen buiten de stad was. Plaats van handeling was een van de gebouwen van het bisdom in 's-Hertogenbosch, wellicht het bisschoppelijk paleis. De zittingen vonden er op donderdag plaats.

In het tweede voorbeeld stokte de procesgang al snel. In 1615-1616 spande promotor Laurentius Hubrechts een rechtszaak aan die een dieper conflict blootlegde. Hij daagde de pastoor van Megen, Johannes Hauconius, voor de officiaal. De pastoor was een johannieter uit Bolsward. De promotor had zijn aanklacht volgens de regels artikelsgewijs opgesteld. Hij beschuldigde hem hierin van samenwonen met een vrouw Nisa, bij wie hij twee kinderen had. Gedurende vijftien jaar al, vormden zij een gezin. Hij had publiekelijk verklaard dat hij met haar getrouwd was en dat dit toegestaan was. Na 's nachts met haar gemeenschap te hebben gehad, had hij de volgende dag de mis opgedragen zonder vooraf gebiecht te hebben. Hij kleepte zich bovendien niet op waardige wijze als clericus. Dit alles leidde tot openbare verontwaardiging aldus de promotor, die de officiaal om een definitief vonnis vroeg.

Het antwoord van de pastoor dateert van 23 juni 1615 en volgde de artikelen van de promotor, waarbij de antwoorden volgens voorschrift in principe beperkt moesten blijven tot bevestigen of ontkennen: *credit* of *non credit*.⁶⁶ De pastoor gaf niet alles toe. Hij had bovendien sinds het opstellen van de aanklacht het concubinaat met Nisa beëindigd wegens een lichamelijk ongemak. Hij had niet verkondigd dat priesters mochten trouwen. Ook ontkende hij dat hij daags na de gemeenschap met Nisa zonder te biechten de mis had opgedragen. Niemand nam aanstoot aan zijn gedrag. Hij kleepte zich niet onbetamelijk: zijn bovenkleed hing weinig boven zijn enkels en was weliswaar niet zwart maar asgrijs van kleur.⁶⁷ Hij vroeg de absolutie voor zijn overtredingen en geen steng regime. De promotor daarentegen vroeg de ontkenningen te bewijzen op de volgende zittingsdag en ondertussen de pastoor te gelasten zijn bijzit en hun kinderen buiten de deur te zetten. De officiaal ging hierin als voorlopig oordeel mee en eiste een bewijs van deze uitzetting binnen vijf dagen op straffe van de kerker en 25 gulden.

Het stadsbestuur ging echter vierkant achter de pastoor staan. Hij zou een *spiegel der godtvruchtighe wercken* zijn. De drost van Megen verzocht de bisschop de oproep terug te draaien. Vervolgens schreef het stadsbestuur aan de officiaal Van Gestel dat het de pastoor verboden had naar de rechtbank in Den Bosch te gaan zonder toestemming van de graaf van Megen, omdat zoiets nog nooit was voorgevallen en ze altijd onder het bisdom Luik gestaan hadden. Een gezant van de bisschop met een brief voor de pastoor moest onverrichterzake terugkeren: de pastoor mocht zijn brief niet in ontvangst nemen. Eind van het liedje was dat op 11 augustus 1616 een uitgebreid schrijven van de hertogen van Brabant naar Megen ging met de opdracht de Bossche kerkvorst te gehoorzamen.⁶⁸

De afloop van deze tweede zaak kennen we niet. Toch kunnen we op basis van deze voorbeelden concluderen dat de procedure in criminele zaken zoals die rond 1573 in theorie beschreven was, in de praktijk bij rechtszittingen voor de officiaal gevolgd werd. Ze is in overeenstemming met de rechtsgang bij officialiteiten elders.⁶⁹ Van de procesgang in zaken die door de bisschop werden afgedaan, hebben we nauwelijks gegevens. Een zaak uit 1601, waarbij de promotor de aanklacht indiende met vervolgens een artikelsgewijze reactie van de beklaagde, leidt tot een identieke conclusie.⁷⁰

De vonnissen van de bisschop in de periode 1597-1615

Bij het aartsbisdom Mechelen berust een register met vonnissen van de Bossche bisschop. Het is een descriptieve bron die bij uitstek inzicht geeft in de gevoerde praktijk. Het register loopt over de periode 23 november 1597 tot 18 februari 1615 en bevat 158 uitspraken.⁷¹ Rechtsprekende persoon is bisschop Gijsbertus Masius (1593-1614), de bisschop die de Contrareformatie in zijn bisdom, zeker na het derde Provinciaal Concilie van Mechelen, met kracht kon gaan aanpakken.⁷² Omdat het register zonder enige inleiding begint heeft het waarschijnlijk een voorganger gehad. Naast de bisschop vonniste zijn plaatsvervanger in dezen, de zegelaar. Hij trad dan op als *vicarius in spiritualibus*, 'plaatsvervanger in geestelijke zaken'. Dit onderstreept de zwaarte van deze functie in het Bossche bisdom. Zegelaar in deze jaren was Balthazar Bonten.⁷³ In twee gevallen in 1611 vonnisten vicarissen wegens afwezigheid van de bisschop.⁷⁴ Eén vonnis werd gewezen door de vicaris en de deken van de Sint-Jan, ófwel omdat het een leek betrof die een priester van de Sint-Jan tot bloedens toe verwond had, ófwel wegens ziekte van de bisschop.⁷⁵ Bloed bezoedelde de reinheid van het priesterambt. Na het overlijden van de bisschop kort daarop, op 2 juli 1614, vonnisten de vicarissen-generaal *sede vacante*.⁷⁶ Na een aantal blanco pagina's volgt één vonnis van bisschop Zoesius als uitvloeisel van een eerdere vonnis van bisschop Masius.⁷⁷ Het register werd daarna niet voortgezet. Dit kan erop duiden dat de organisatie omtrent de berechting van overtredingen veranderd was of dat de nieuwe bisschop een nieuw register aanlegde.

De bisschop hield zitting in het bisschoppelijk paleis, dat toen in de Hintamerstraat ter hoogte van de Sint-Jan gevestigd was.⁷⁸ Overtreders konden daar gevangengezet worden.⁷⁹ Tijdens de sedisvacatie werden gevangenen tijdelijk in het huis van de promotor geplaatst.⁸⁰ De bisschop maakte ook gebruik van de gevangenis van de stad.⁸¹ Er was geen vaste dag bepaald voor de zittingen. We weten niet op welk tijdstip van de dag ze gehouden werden, afgezien van één oproep voor 's middags om twee uur.⁸² Het aantal vonnissen per jaar fluctueerde in de periode 1597-1615 sterk: tussen 23 in 1600 en 3 in 1609 en 1610. De secretaris van de bisschop, Johannes Bardoul, lijkt de schrijver van het register.⁸³

66 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 297-298. Eventueel was een meer volledig antwoord mogelijk, maar dan wel artikelsgewijs.

67 In uiterlijk was de geestelijke van de leek te onderscheiden door de tonsuur en de kledij. De kledingvoorschriften waren gebaseerd op het decreet *Quoniam* uit 1311 met latere aanvullingen, vooral gericht tegen kleurige en frivole kledij: Vergauwen, *Over de schreef*, 78-82.

68 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 507.

69 Tanaka, 'The Ecclesiastical Courts', 57-58.

70 Vonnis 1601-10-16 (zie verder noot 71).

71 AAM, kapittel van Sint-Rombouts, inv.nr. 440. Het register is een van de bij het kapittel achtergebleven stukken van het archief van de Bossche bisschop. Dankzij de welwillende medewerking van het aartsbisdom kon het BHIC het digitaliseren en in die vorm aan het archief van de bisschop toevoegen (BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 158). Naar de vonnissen in dit register wordt verwezen met 'vonnis' of 'vonnissen'.

72 Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme*, II, 526-538.

73 Vonnis 1598-10-03 en 3 maart 1605 (BHIC, 2006 Mechelse aanwinsten, inv.nr. 209). De officiaal hield zich in deze jaren blijkbaar bezig met de contentieuze rechtspraak: BHIC, 221 Charters Provinciaal Genootschap, inv. nr. 681.

74 Vonnissen 1611-11-07 en 1611-11-21.

75 Vonnis 1614-06-10.

76 Vonnissen 1614-08-30 tot en met 1615-02-18.

77 Vonnis 1615-10-02.

78 Vonnis 1603-06-09 en Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen*, III, 179-196.

79 Vonnis 1613-11-23.

80 Vonnis 1615-01-17.

81 Vonnissen 1603-04-29; 1603-10-16; 1603-12-19 etc.

82 Vonnis 1603-12-19.

83 Vonnissen 1600-01-17 en 1601-06-20.

Gebrandschilderd raam met bisschop Masius uit de Sint-Pieterskerk te 's-Hertogenbosch, getekend door Pieter Jansz. Saenredam, 1632. (Collectie Het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch. Foto Peter Cox)

Relatie met de officiaal

De in dit register behandelde overtredingen werden in andere bisdommen vooral door de officiaal berecht. Mogelijk wilde de bisschop van 's-Hertogenbosch hoogstpersoonlijk toezicht houden op het morele peil van de gelovigen in zijn bisdom wegens de onmiddellijke nabijheid van 'kettters' gebied, waardoor hij een voorbeeld moest stellen.⁸⁴ De Bossche officiaal hield zich in deze periode bezig met de contentieuze rechtspraak (dus inzake geschillen), zoals in het geval van onenigheid tussen twee priesters in Gemert en in Beek bij Aarle.⁸⁵ Ook was het de officiaal, die op instigatie van de kerkmeesters vier kape-laans van Bergeijk ter verantwoording riep wegens nalatigheid bij het uitvoeren van hun plichten.⁸⁶ Toch was de scheiding niet rigide, zoals uit de volgende voorbeelden blijkt. De officiaal voelde in 1602 Jacobus Heijmselmans, pastoor van Aalst, stevig aan de tand wegens gemeenschap met enkele vrouwen, onder wie zijn huishoudster, nog wel aan de voet van het altaar en in de toren.⁸⁷ Michael Merevortius, geestelijke in Oirschot met pastorale taken, werd op 29 oktober 1604 voor de bisschop óf de officiaal gedaagd op beschuldiging van het verwekken van een kind. Overigens kwam toen hij niet opdagen. Enkele jaren later meldde hij zich alsnog bij de bisschop.⁸⁸ Arnoud van Vladeracken, schout van Maasland, zou zich in 1611 voor de officiaal moeten verantwoorden wegens beschuldiging van 'defloratie' ofwel ontmaagding, in dit geval van een vrouw die op het punt van trouwen stond met een ander. De schout verklaarde dat hij tot zijn daad was gekomen onder invloed van drank en van de aantrekkingskracht van deze dame.⁸⁹ Op 11 augustus 1614, dus tijdens de sedis-vacatie tussen de bisschoppen Masius en Zoesius, besloot de officiaal in de zaak tussen de promotor Laurentius Hubrechts tegen de gevangen Walter Pousen, priester in Soerendonk, tot vijf dagen aanvullende gevangenisstraf met vasten op water en brood en suspensie tot aan de eerstkomende Pasen, onder belofte de drank voortaan te laten staan en de door hem beledigde personen vergiffenis te vragen.⁹⁰ Hoewel beroep van deze uitspraak op de bisschop in principe niet mogelijk was, zwakte de bisschop de sententie van de officiaal af: op verzoek van Walter en de schepenen en kerkmeesters van Soerendonk, zou de suspensie slechts duren tot 1 oktober op voorwaarde dat hij dagelijks tot aan de eerste zondag van de Advent geknield het officie voor de doden las, met drie lezingen, de zeven boetepsalmen met litanieën, gebeden en toebehoren.⁹¹

Zonden en penitentie

De zaken die voor de Bossche bisschop kwamen waren in het algemeen zwaar. Het niet nakomen van de paasplicht of de zondagsrust werd beoordeeld door lagere instanties. De pastoors waren in 1571 al geïnstrueerd de ernstige overtredingen bij het bisschoppelijke hof aan te brengen. Toen werd in algemene termen aangegeven welke daaronder vielen. Al vanouds hadden de bisschoppen het alleenrecht om te vonnissen over bepaalde overtredingen of, om het in kerkelijke termen uit te drukken, penitentie op te leggen voor bepaalde

84 In die zin is zijn situatie vergelijkbaar met die van Gent in 1569-1575, waar de bisschop en zijn functionarissen vol vuur de beginselen van Trente wilden introduceren: Tanaka, 'The Ecclesiastical Courts', 64.

85 BHIC, 221 Charters Provinciaal Genootschap, inv.nr. 681. Everardus van Ravenstein was officiaal op 19 mei 1611: BHIC, 2006 Mechelse aanwinsten, inv.nr. 22 regist 300.

86 RHCE, 10074 R.K. parochie H. Petrus, Bergeijk, inv.nr. 1.

87 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 1.

88 BHIC, 241 Kapittel van Oirschot, inv.nr. 59; vonnis 1606-01-16.

89 BHIC, 221 Charters Provinciaal Genootschap, inv.nr. 521.

90 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 704.

91 Vonnis 1614-09-05.

zonden. Dit waren de voor de paus of bisschop voorbehouden zaken (*casus reservati*), zonden waarvoor lokale pastoors of priesters geen absolutie mochten verlenen. Ze konden per bisdom verschillen.⁹² Ook de gerechtshoven in die tijd kenden deze term. Ze gaven ermee aan dat een aantal nader omschreven gevallen alleen voor een bepaalde instantie gebracht mocht worden, met uitsluiting van alle lagere rechtsprekende instellingen.

Voor het aartsbisdom Mechelen gaf Martinus Steyaert een nadere uitleg. Deze Leuvense theoloog en hoogleraar, vanaf 1691 tevens apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch, beschreef de in het aartsbisdom als voorbehouden zaken: ketterij (*haeresis*), afvalligheid (*apostasia*), simonie (*simonia*), tegennatuurlijke zonden (*sodomia*), doodslag (*homicidium*), moedwillige brandstichting (*incendium deliberata voluntate*), verkrachting, ontmaagding, incest (*luxuria*), geweld tegen ouders of familieleden (*iniectio manuum*), waarzeggerij, toverij (*sortilegium*, *magica*) en bewezen overspel (*adulterium notorium*).⁹³

Het merendeel van de voorbehouden zaken betrof ongeoorloofde seksuele betrekkingen. In de Mechelse Catechismus had de aartsbisschop invulling gegeven aan de verordeningen van het Concilie van Trente. Opgesteld in 1608 werd deze uitgave herzien in 1623. Het zesde gebod daarin ging specifiek over onkuisheid. Een uitleg ervan werd gegeven in Verheyens *Ziele-spys*. Hij onderscheidde zeven soorten onkuisheid. De eerste vorm, overspel of *adulterium*, beschouwde hij als een afzonderlijk onderdeel omdat daarmee niet alleen onkuisheid bedreven werd maar ook onrecht tegenover de huwelijkspartner begaan werd. Van de andere zes vormen was de 'gewone' onkuisheid (*hoererie* of *fornicatio simplex*), de seksuele relatie tussen ongehuwden, de minst zware, maar nog altijd een doodzonde. De volgende twee in zijn opsomming gaan over incest: gemeenschap tussen personen die elkaars bloed- of aanverwant zijn tot in de vierde graad en tussen personen die een geestelijke band met elkaar hebben, bijvoorbeeld door peetouderschap (respectievelijk *incestus* en *sacrilegium*). Verheyen rekent onder deze laatste vorm ook de ontuchtige geestelijken. In geval van priesters waren dergelijke betrekkingen dus tevens een ambtsovertreding. Verkrachting (*raptus*) en schaking met ontmaagding (*stupra*), waartoe hij tevens het ongehuwd samenwonen (*concubinatum*) schaaft, vervolgen zijn reeks. Hij eindigt met de wraakroepende tegennatuurlijke zonde (*peccatum contra naturam*).⁹⁴

De meeste zaken die de Bossche bisschop in zijn hof berechtte, kwamen voort uit deze voorbehouden gevallen. Steyaert en Verheyen laten zien dat er verschillende onderverdelingen mogelijk zijn. Een zaak kon bovendien meerdere overtredingen bevatten. Onkuisheid, overspel en celibaatsovertreding konden bijvoorbeeld al dan niet incestueus zijn. Wij hebben daarom in de zaken die voor de bisschop kwamen een eigen indeling ontworpen.

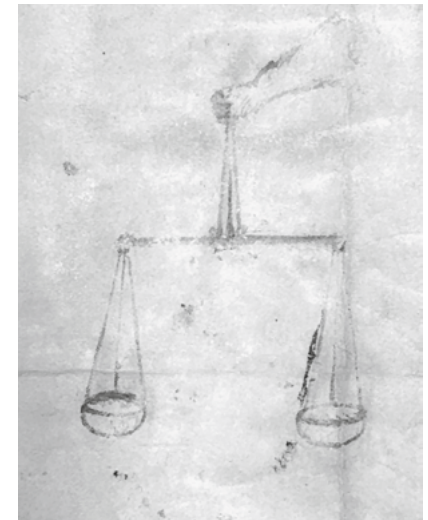
'Gewone' ontuchtzaken bereikten de bisschop vrijwel niet. Naast de zwaardere ontuchtzaken kwamen overtredingen van clerici voor het hof van de bisschop. Ten slotte waren er enkele bijzondere gevallen. In alle zaken moest de overtreding voor iedereen zichtbaar of duidelijk zijn en aanstoot geven: zoals een buitenechtelijk kind dat geboren was of zou worden, of een priester die de mis voor de ogen van het volk op onwaardige wijze opdroeg.

De vorm van het vonnis van de bisschop volgde dan ook die van de biecht. De beklagde vervulde hierbij de rol van zondaar. Na vermelding van de overtreding en de bekentenis ervan vroeg de berouwvolle zondaar vergeving aan de bisschop. Deze gaf aanwijzingen om verdere zonden te voorkomen en eventueel beledigde of beschadigde personen genoegdoening te geven, legde hem een penitentie op en na uitvoering ervan vergaf hij de zondaar zijn zonde. In veel gevallen moest de zondaar bewijs van de uitvoering van de penitentie leveren.⁹⁵

Een zondaar kon zich op eigen initiatief (*ultra*) tot de bisschop wenden om berouw te tonen en de absolutie te krijgen. Een andere mogelijkheid was dat hij op verzoek (*ad instan-*

tiam) van de promotor voor de rechtbank van de bisschop gedaagd werd. Van een derde van de 158 zaken weten we niet langs welke weg ze voor bisschop gekomen waren. Van de overige zaken ontstond 65 procent uit eigen beweging en 35 procent via daging. Promotores waren in deze periode Cornelius Bamelroij,⁹⁶ Laurentius Hubrechts⁹⁷ en Lambertus Henrici van der Meer.⁹⁸ Deze zaken lijken meer op rechtszaken dan op een vrijwillige biecht om vergeving van zonde. Zaken die buiten het bisdom 's-Hertogenbosch voor de officiaal kwamen, kunnen onderscheiden worden in *ex officio*-zaken, aangespannen op verzoek van de promotor, en *ad instantiam*-zaken, aangespannen op verzoek van een derde partij. Soms is sprake van een combinatie (*adjuncto*).⁹⁹

Niet alle vonnissen blijken te zijn opgenomen in het register van de bisschop. Bovendien konden vergelijkbare zaken, zoals we zagen, ook voor de officiaal komen. Dat maakt getalsmatige vergelijking tussen de zaken met daaraan verbonden betrouwbare conclusies voor het hele bisschoppelijke hof niet mogelijk. We zullen eerst de diverse soorten overtredingen behandelen en daarna de opgelegde straffen.

Tekening van een weegschaal als symbool van de rechtspraak op de buitenzijde van het vonnisregister van bisschop Masius. (Archief van het aartsbisdom Mechelen, kapittel van Sint-Rombouts, inv.nr. 440 (digitaal in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 158))

1. Ongehuwd samenwonen (*concubinatum*) en/of gemeenschap tussen ongehuwden (*fornicatio simplex*)

Het samenwonen zonder geldig huwelijk werd door de kerk streng verboden. Dit gold temeer als daarbij seksuele contacten onderhouden werden die tot zwangerschap leidden. Hetzelfde gold voor seksuele betrekkingen tussen ongehuwden. Het Concilie van Trente probeerde de soepele middeleeuwse seksuele moraal te vervangen door een wetgeving die seksualiteit enkel toestond binnen het voor de kerk gesloten huwelijk. Pas na het huwelijk mocht er onder één dak geslapen worden.¹⁰⁰ Slechts drie keer kwam een dergelijk geval voor de bisschop, wellicht wegens de hardnekkigheid van de overtreding.¹⁰¹ Petrus Anthonii woonde zes jaar lang samen met Johanna Joordens en verwekte bij haar twee kinderen. De pastoor van Sint-Michielsgestel had hen geregeld maar tevergeefs gewaarschuwd. Het andere geval

92 Zie voor de middeleeuwse situatie in het bisdom Luik: Caspers, 'Het kerkelijk en godsdienstig leven', 127-129. De synodale statuten van Doornik van 1481 geven een opsomming van dergelijke zonden: Vergauwen, *Over de schreef*, 37.

93 *Opuscula ex. D. Martini Steyaert*, V.

94 Verheyen, *Ziele-spys*, III, 247-254.

95 De bisschop achtte het van groot belang dat bij de biecht eerst de penitentie werd opgelegd alvorens de absolutie te geven: *Manuale pastorum*, 34. Voor de voorwaarden voor de absolutie (berouw, belijdenis van de zonden) zie Concilie van Trente, sessio 14.

96 Vonnis 1599-06-18.

97 1601-06-20: Vonnis 1601-06-20; 1602: BHIC 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 1; 1604-1605 *clericus*: BHIC, 2006 Mechelse aanwinsten, inv.nr. 209; 1614: BHIC 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 704; 1615: BHIC 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 507.

98 Vonnis 1603-04-24.

99 Omdat de termen criminele en civiele rechtspraak te modern aandoen worden ze meestal vermeden en gebruikt men in navolging van Engelstalige literatuur (*office/instance cases*) bovenstaand onderscheid: Tanaka, 'The Ecclesiastical Courts', 57 n. 18. In ons onderzoek zou dit juist tot verwarring leiden, zodat wij toch de moderne terminologie gevolgd hebben.

100 Concilie van Trente, sessio 24, caput 1 en 8. Zie voor het katholieke verlovings- en huwelijksritueel: Van de Ven, *In facie ecclesiae*.

101 Vonnissen 1601-03-08, 1601-06-20, 1601-04-06 en 1604-05-19.

speelde ruim drie maanden later. Pas na drie dagen verscheen jonker Rogerius Monicx om te bekennen dat hij enkele jaren met Maria, dochter van Gulielmus van Oss, in zijn huis had samengewoond en bij haar twee kinderen had verwekt. Na betaling van een boete en de onkosten van het proces en na de verklaring van Maria dat ze nooit met iemand anders het bed gedeeld had, traden ze voor de bisschop in het huwelijk, met de promotor en de secretaris als getuigen. Het derde geval betreft een ongehuwde vrouw die met haar stiefvader samenwoonde van wie ze een kind baarde. De pastoor van Boxtel, waar dit zich afspeelde, had hen vijf jaar lang op hun zondigheid gewezen. Tot drie keer toe moest de *promotor* haar dagen.

Bij de drie gevallen van gemeenschap tussen ongehuwden was een vermeende dader betrokken die zich wegens dronkenschap niets meer kon herinneren, een jongeman die de dienstbode van zijn vader bezwangerd had, en een clericus.¹⁰² Waarom juist de bisschop en niet de officiaal de eerste twee zaken behandelde is onduidelijk.

De Bossche wapensmid Henricus Leonardi werd door de promotor gevangengezet omdat hij vluchtgevaarlijk werd geacht. Hij had ontucht gepleegd met Maria, dochter van Petrus Johannis, en verklaarde dat opnieuw te zullen doen als ze hem dit toestond. Maria erkende dat ze alleen met hem gemeenschap had gehad en daarom alleen hem als vader van het ongeboren kind erkende. Het geval van ontmaagding, want dat was het in feite, had grote beroering veroorzaakt in de stad. Hier werd naast *defloratio*, de term *stuprum* gebruikt: gemeenschap met een maagd die nog onder de hoede van haar vader stond.¹⁰³ Henricus verklaarde haar al diverse keren ten huwelijk gevraagd te hebben. Als ze erin toestemde zou hij het kind erkennen, zo niet dan weigerde hij. Daarop besloot de bisschop hem voorlopig onder te brengen in de stadsgevangenis.¹⁰⁴

2. Overspel (*adulterium*)

Onder overspel werd verstaan het onderhouden van seksuele betrekkingen van gehuwde personen met anderen dan hun huwelijkspartner. In de periode 1597-1615 kwamen 53 gevallen van overspel die meestal geleid hadden tot een buitenechtelijk kind, voor de bisschop. In één geval werd de behandeling uitgesteld en is de zaak niet vervolgd.¹⁰⁵ In vrijwel alle gevallen betrof het gehuwde mannen. Van hen hadden 24 mannen een affaire met de dienstmeid. Bijzonder is het geval van de Bosschenaar Arnoldus Johannis van Mill. Hij beweerde met zekerheid te weten dat hij tijdens de coïtus geen levenskrachtig zaad had uitgestoten. Zijn partner-in-crime strooide het verhaal rond dat hij de vader van haar ongeboren vrucht was. Misschien meldde Arnoldus zich daarom uit voorzorg zelf bij het hof van de bisschop.¹⁰⁶

Slechts twee gehuwde vrouwen verschenen wegens overspel voor de bisschop. De gehuwde Lucia Franssen uit Gestel bij Eindhoven meldde zich uit eigen beweging en vroeg vergeving omdat ze enkele dagen tevoren toegelaten had dat een man uit Herentals gemeenschap met haar had.¹⁰⁷ De tweede gehuwde vrouw die voor overspel voorkwam, was Elisabetha Janssen. Ze was als dienstmeid zwanger geraakt van Arnoldus Christiani, de ongehuwde zoon van haar werkgever. Ook Arnoldus kwam voor de rechtbank.¹⁰⁸ Naast deze ongehuwde man stond nóg een ongehuwde man terecht. In 1597 had Gualterus Theodori Janssen overspel gepleegd met Judoca, een gehuwde vrouw uit de parochie Vught-Sint-Lambertus. Daarna had hij nooit meer iets met haar gehad. Tien of elf dagen voordat het proces diende was hij in zijn onderkleding via een raam haar huis binnengegaan en in haar bed gaan liggen om weer gemeenschap met haar te hebben, maar het geroep van haar dochter vrijdelde zijn plan, waarop hij het hazenpad koos. Deze escapade zal opgevallen zijn, waarna hij zich vrijwillig bij de rechtbank meldde.¹⁰⁹

3. Incest of bloedschennis (*incestum, sacrilegium*)

Binnen de kerkelijke seksuele moraal was incest een bijzonder begrip. Het verdient enige toelichting, omdat de tegenwoordig zo beladen term in de moraaltheologie van rond 1600 een ruimere betekenis droeg. Als incest werd gemeenschap beschouwd tussen personen die in de kerkelijke huwelijkswetgeving wegens verwantschap tot in de vierde graad belemmerd waren met elkaar te trouwen. Dit gold voor bloed- en aanverwanten. Lang niet altijd waren partners zich van deze onderlinge banden bewust. Dit gold nog sterker voor de derde vorm van incest, die ook wel met 'geestelijke maagschap' wordt aangeduid. Dat is de band die ontstaat bij de doop of het vormsel tussen de persoon die deze sacramenten ontvangt en de peter en meter. Ook de band tussen biechtvader en biechteling valt eronder.¹¹⁰ Veel gevallen van incest traden aan het licht door zwangerschap. Ook hier waren het vaak al dan niet inwonende dienstmeiden die op deze wijze kennismaakten met het moederschap.

In 39 uitspraken was incest aan de orde.¹¹¹ Er waren zeventien zaken van incest wegens bloedverwantschap. Van aanverwantschap wees de bisschop vijftien vonnissen. Drie vonnissen sloegen op bloed- en/of aanverwantschap. Bij de overige vier bestond er een geestelijke verwantschap. De vonnissen en zaken in bloed- en aanverwantschap hielden dus ongeveer gelijke tred met elkaar. Overigens kon bloedschennis gepaard gaan met andere overtredingen, zoals ongehuwd samenwonen, overspel en ander buitenechtelijk geslachtsverkeer.

Vrijwel altijd werd de man veroordeeld. Twee keer werd zowel de man als de vrouw afzonderlijk beboet. In beide gevallen betrof het bloedverwantschap in de tweede graad.¹¹² Bij vergelijkbare gevallen werd alleen de man gestraft. Een uitzondering daarop vormt dan weer de bestraffing van een ongehuwde vrouw uit Sint-Oedenrode die door haar vader bezwangerd was. Alleen van haar vinden we een vonnis.¹¹³

Bij drie personen was sprake van incest in tweede instantie wegens aanverwantschap: ze hadden eerst een kind bij een vrouw verwekt en vervolgens verwekten ze er een bij haar verwante.¹¹⁴ Eenmaal is sprake van recidive. Dit betreft de zaak tegen Johannes Emberti ab Oetelaer uit Boxtel. Hij verwekte rond 1596 bij zijn stiefdochter Johanna een kind. Dit werd aangemerkt als incest. Of Jans voornemen rond 1600 een pelgrimstocht naar het Heilig Land te maken daarmee verband houdt, weten we niet. Johannes verbeterde zijn leven in ieder geval niet. In 1601 oordeelde de bisschop dat het samenwonen van Johanna met haar stiefvader tot grote schande onder het volk leidde. Waarschuwingen van de pastoor van Boxtel sloeg ze in de wind. De bisschop eiste van haar dat ze het samenwonen stopte. Maar dit gebeurde niet. De bisschop verbood Johannes rond 1602 alle omgang met haar. Maar in 1604 woonden ze opnieuw samen en kreeg hij weer een verbod opgelegd, ondanks zijn

¹⁰² Vonnissen 1599-06-30, 1600-09-12 en 1508-01-05.

¹⁰³ Van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, 183 nt. 23.

¹⁰⁴ Vonnissen 1603-04-24 en 29. In het vonnis heette het *adulterium*, hoewel er van overspel geen sprake is. De dader bleek immers ongehuwd, gezien zijn huwelijksvoorstel.

¹⁰⁵ Vonnissen 1597-11-23.

¹⁰⁶ Vonnissen 1600-09-30.

¹⁰⁷ Vonnissen 1599-01-28.

¹⁰⁸ Vonnissen 1600-09-12.

¹⁰⁹ Vonnissen 1600-06-30.

¹¹⁰ Concilie van Trente, sessio 24, caput 2.

¹¹¹ Zie voor latere incestzaken in het bisdom Gent: Dekeyser, *Cum scandalo*.

¹¹² Vonnissen 1598-12-04 en 1602-12-17.

¹¹³ Vonnissen 1601-09-30.

¹¹⁴ Vonnissen 1602-07-05 en 1603-12-11.

verklaring dat ze geen gemeenschap meer met elkaar hadden.¹¹⁵ Geestelijke verwantschap via de doop kwam drie keer voor. In een geval betrof het directe gemeenschap met een petekind, de andere twee waren incestueus omdat de ouders gemeenschap hadden gehad met familieleden van een petekind.¹¹⁶ Het geval van de priester Valerius Heeren was van een andere orde. Hij had jarenlang een relatie met een kloosterlinge van het convent van Dommelen. De bisschop beoordeelde deze als incestueus, vermoedelijk wegens de geestelijke band tussen de priester en de zuster.¹¹⁷

Gegevens uit de dekenij van Tiel, ressorterend onder het bisdom Gent, uit de zeventiende eeuw geven weinig gevallen van concubinaat en overspel. Relaties met de dienstmeid waren er uitzonderlijk (of ongekend). De zusters van de echtgenote waren eerder doelwit. Het waren ook hier vrijwel steeds de mannen die gezien werden als aanstichter en als degenen die uit waren op andere vrouwen. Ook hier werden veelal alleen zij verantwoordelijk gesteld voor de misstap.¹¹⁸

4. Overtreding van het celibaat

Priesters waren in de late middeleeuwen soepel omgesprongen met hun celibataire plichten en de kerkelijke overheid had dit gedoogd.¹¹⁹ Trente trachtte aan deze ingeburgerde overtredingen een eind te maken. In de periode 1598-1615 oordeelde de bisschop in zeventien zaken, waarvan twee tegen één priester. Uit deze relaties werden dertien kinderen geboren, van wie er acht bij de huishoudster verwekt waren. De vicaris van de pastoor van Eerschot (Sint-Oedenrode) interpreteerde het begrip gastvrijheid wel erg ruim toen hij, inwonend bij de pastoor, diens huishoudster en zuster een kind van hem liet baren.¹²⁰

De tegenstanders van de Katholieke Kerk maten overtredingen van de celibaat breed uit. Een monnik en een non vrijen op een rieten mand met stro in een tent bij het licht van een kaars. De paus bespiedt het paar met een lantaarn. Het vrijend paar broedt op een nest van eieren waaruit monnikjes kruipen, onder een stoel zit een kat met een mijter op de kop. Anoniem, eerste helft zeventiende eeuw. (Amsterdam, Rijksmuseum, Schenking van M. Bodkin, Dublin)

Onder de overtreders waren recidivisten. Valerius Heeren, die we zojuist noemde, verwekte als pastoor van Neerloon eind 1597 een kind bij Johanna, die zelf overigens een dochter van de pastoor van Herpen was. Nadat hij hierom overgeplaatst was, legde hij het enkele jaren later aan met een non uit het klooster van Dommelen.¹²¹ Johannes Rompotius, vicaris van Helvoirt, was rond 1601 door de bisschop bestraft wegens gemeenschap met een weduwe, Maria. Desondanks ging hij korte tijd later opnieuw met haar om, hetgeen resulteerde in de geboorte van een kind.¹²² Rond 1603 ging de pastoor van Bergeijk over de schreef met zijn huishoudster Catharina Genus. De penitentie die hij daarvoor van de bisschop opgelegd kreeg, had niet het gewenste effect. Hij had daarna meermaals gemeenschap met haar. Sinds de geboorte van hun kind in 1612 of 1613 woonden ze als man en vrouw onder één dak.¹²³ Naast overtreding van het celibaat was bij deze zaak dus ook sprake van concubinaat. Een andere combinatie van misstappen beging de pastoor van Heeze. Hij bezwangerde zijn parochiane Petronella Arnoldi, met wie hij tevens incest pleegde aangezien hij haar biechtvader was. De incest werd nog verdubbeld toen hij ook gemeenschap had met haar zuster.¹²⁴

5. Andere ambtsovertredingen van geestelijken

In nog eens 21 zaken oordeelde de bisschop over geestelijken die op een andere manier dan door het overtreden van de celibaatsplicht hun boekje te buiten gingen. Negen personen werden op het matje geroepen wegens ongeoorloofd uitoefenen van hun ambt. Acht vertoonden aanstootgevend en onwaardig gedrag. Twee personen werden gerehabiliteerd en twee handelden slap of maakten een protocollaire fout.

De Kerk na Trente legde een sterke nadruk op een wettig kerkelijk huwelijk. Ook de priesters speelden daarbij een belangrijke rol. Echtparen moesten huwelijksbeloften afleggen en trouwen voor de pastoor van hun parochie.¹²⁵ Wanneer pastoors zich daar niet aan hielden, werden ze streng berispt. Dit overkwam Johannes Haven, plebaan van de Sint-Jan, en Johannes Rompotius, vice-pastoor van Helvoirt.¹²⁶ Ook bedienden pastoors zonder de vereiste bisschoppelijke toestemming kerken en droegen ze ongeoorloofd of meermalen per dag missen op. Hiervan was sprake in Waalre, in Beek en in Donk, en in Veldhoven, Budel, Valkenswaard, Vessem, Bladel en Netersel.¹²⁷ Dit betekende dan tevens dat de door hen daar gesloten huwelijken ongeldig waren en die echtparen dus in concubinaat leefden. De betwiste bediening van de kerken van Vessem en Bladel en Netersel hield verband met de patronaatsrechten van het kapittel van Oirschot, dat naar oude gewoonte, al dan niet bewust, voorbijgegaan was aan de rechten van de bisschop.

115 Vonnissen 1601-04-06 en 1604-05-19. De vonnissen spreken over Johannes Emberti en Embertus Johannis. Ook in de relatie is onduidelijkheid: schoonvader of stiefvader (*vitricus*); schoondochter of stiefdochter (*nurus*). Het blijkt om een stiefvader-stiefdochter verhouding te gaan. Zie hiervoor Van den Oetelaar, *Familie Van den Oetelaar*, 118-119. Het vonnis uit 1602 staat niet geregistreerd.

116 Vonnissen 1598-10-03, 1604-04-30 en 1612-10-18.

117 Vonnissen 1603-09-27.

118 Cloet, *Het kerkelijk leven*, 433-443 en 502.

119 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en staat*, 340-348; Callewier, *De papen van Brugge*, 127-140.

120 Vonnissen 1612-11-15.

121 Vonnissen 1598-12-11 en 1603-09-27.

122 Vonnissen 1603-06-09. Zijn eerste bestraffing is niet overgeleverd in het bisschoppelijk register.

123 Vonnissen 1615-10-02. De eerste penitentie staat opnieuw niet geregistreerd.

124 Vonnissen 1602-02-26.

125 Concilie van Trente, sessio 24, caput 1.

126 Vonnissen 1600-01-17, 1601-03-03. Overigens kon voor 4 stuiver toestemming hiervoor verkregen worden: AAM, Officialiteit, inv.nr. 191. De aldus gesloten huwelijken waren echter wel geldig (De Ram en Van de Velde, *Nova et absoluta collectio*, I, 203) in tegenstelling tot huwelijken voor een niet bevoegde pastoor.

127 Vonnissen 1600-05-02, 1602-12-11, 1603-01-23, 1603-03-12, 1603-09-27, 1604-05-19.

De geestelijkheid diende als voorbeeld voor de leken. Wanneer de clerus zich misdroeg moest de bisschop ingrijpen, zeker als het wangedrag zich in de Sint-Jan afgespeeld had in het bijzijn van anderen. Judocus Christiani en Henricus Rasen waren beiden zanger (*cantor musicus*) in de kathedraal. Ten gevolge van een ruzie had Judocus zijn medezanger in die kerk een klap in zijn gezicht gegeven, zonder dat er bloed vloeiende overigens. Vermoedelijk dezelfde Henricus beging daar eenzelfde overtreding tegenover de choraal (*symphoniacus*) Egidius.¹²⁸ Zangmeester Cornelius Marx was zo lang bij de eerste-misviering van een zekere Jacobus gebleven dat hij met zijn choralen te laat bij de lauden kwam. De organist en de andere zangers hadden de kerk toen al verlaten. De zangmeester sprak dit echter tegen. De bisschop sprak hem ook nog aan op zijn gedrag bij de rederijders in de retoricakamer. Hij had daar teveel gedronken en vijandig op z'n Vlaams tegen de leden (*actores ritmici*) gezegd: *dat hy niet en wilde sitten mette gelapte broecken*, waarmee hij zich denigrerend uitliet over de acteurs.¹²⁹ Een enkele maal moest de bisschop ingrijpen wegens misstanden in Bossche zusterkloosters.¹³⁰

Ook buiten de bisschopsstad ging het weleens mis. Johannes van Merode, clericus en kanunnik van Oirschot, had in 1601 bij de ongehuwde Gertrudis Swaen een kind verwekt. Hij verantwoordde zich pas in 1608 hiervoor.¹³¹ Een aanzienlijk maar minder groot tijdsverschil tussen de gepleegde overtreding en de proces vinden we bij de aanklacht tegen de Oirschotse geestelijke Michael Merevortius. Hij werd in 1604 voor de bisschoppelijke rechtbank gedaagd wegens het verwekken van een kind, maar verwaardigde zich pas in 1606 op te dagen.¹³² In 1609 had Matthias Johannis, pastoor van Dommelen, zich oneerbaar tegenover vrouwen gedragen. Rond september 1613 werd priester Theodoricus van Kessel opgesloten in het huis van de bisschop om er te boeten voor zijn liederlijk leven.¹³³ Het geval van de oneerbaar levende Walter Pousen, priester in Soerendonk, behandelden we al eerder.

Petrus Anthonii van Gemert, koster op het koor van de Mariabroederschap in 's-Hertogenbosch, beging een protocollaire overtreding. Op het feest van Maria Tenhemelopneming (15 augustus), een belangrijke feestdag voor de broederschap, was hij met de *palla*, het doekje om de pateen van de kelk mee af te dekken, naar de algemene communietafel gegaan, waar hij een geconsacreerde hostie van de daar dienstdoende priester gevraagd en gekregen had. Hij had deze vervolgens openlijk op de *palla* meegenomen naar het altaar in het koor van de broederschap en met de *palla* op dat altaar geplaatst. Dat alles had hij eigenmachtig gedaan, zonder bevel of medeweten van de aan dat altaar celebrerende priester.¹³⁴

Ook in het bisdom Gent, dekenij Tielt, blijkt het geestelijk peil van de pastoors in de eerste decennia van de zeventiende eeuw ondermaats. Later in die eeuw (1624-1635) waren de celibataire overtredingen niet talrijk en niet ernstig meer van aard, dus zonder ontucht of concubinaat. De oudere pastoors hadden plaatsgemaakt voor een nieuwe garde die het celibaat beter onderhield en ook op andere vlakken meer kwaliteit toonde.¹³⁵ Hetzelfde beeld is geschetst voor Antwerpen. Zolang de clerus van de oude stempel aanbleef bleven de ingesleten paden bewandeld worden. Pas de werking van het seminarie en de groeiende invloed van de bisschop op de pastoorsbenoemingen brachten in het begin van de zeventiende eeuw een verandering teweeg, met daarbij de aantekening dat het platteland enkele decennia achterliep op de bisschopsstad.¹³⁶

6. Andere overtredingen van leken

Behalve vanwege de gebruikelijke overtredingen van de huwelijkswetgeving, die resulteerden in buitenechtelijke kinderen, konden leken ook om een andere reden voor het geestelijk gerecht verschijnen. Op de eerste plaats waren dat gewelddaden tegen geestelijken.

Degenen die klappen uitgedeeld hadden aan de pastoor van Arendonk (tot twee keer toe was deze ambtsdrager slachtoffer) en tegen een geestelijke van de Sint-Jan ontliepen hun straf niet. Als zoiets gebeurde in een gewijde ruimte, zoals op het kerkhof van Tongelre of in het portaal van de kerk van het Bossche predikherenklooster was dat een verzwarend element.¹³⁷ Naast fysieke geweldpleging kon ook de goede naam van een geestelijke bezoedeld worden, zoals bij een zuster van het klooster Coudewater het geval was.¹³⁸ Ook inzake een gevecht tussen leken dat in een kerk of op een kerkhof plaatsvond, en diefstal uit en vernielingen in de kerk, zoals die respectievelijk plaatsvonden in Gerwen, Mierlo, Arendonk en Leende, was niet het burgerlijk maar het geestelijk gerecht competent.¹³⁹

Overtreding van kerkelijke voorschriften was in het geding bij het eten van vlees of eieren in de Vasten. Een bruidspaar dat voor de pastoor van de Bossche Sint-Petrus wilde trouwen, terwijl ze parochianen van de Sint-Jan waren, een Bosschenaar die zich in verkeerd gezelschap en verdachte huizen ophield, en een handelaar uit Oirschot die op dinsdag na Pasen 1602 een contract afgesloten had, moesten zich allen verantwoorden voor de bisschop.¹⁴⁰ Uitzonderlijk was het geval van Petrus Ghisberti, de schoolmeester uit Zoerle, parochie Westelo, uit 1599. Al eerder al had de bisschop hem met de kerker bedreigd als hij doorging met bijgelovige praktijken om mensen en vee te genezen. Desondanks was hij er op verzoek van personen die te lijden hadden van ziektes toch mee doorgegaan. De bisschop beval hem al zijn boeken over bijgeloof bij de pastoor in te leveren om ze te laten verbranden.¹⁴¹ Een laatste bijzonder geval behelst bestialiteit. Een zestienjarige jongen uit Oerle met beperkte verstandelijke vermogens had met twee koeien de zonde tegen de natuur begaan, zonder zaadlozing, zo werd er later aan toegevoegd: want de omschrijving van de wandaad moest nauwkeurig gebeuren.¹⁴²

Straffen

De boetedoening (penitentie) die de bisschop of zijn plaatsvervangers oplegden, bestond uit lijf- en schandstraffen, vernederende straffen, geestelijke of canonieke straffen en geldboeten. Bij de geestelijke straffen moet men bijvoorbeeld denken aan vasten, bidden, mishoren en pelgrimages. In een enkel geval werd de straf aangepast.¹⁴³ In vrijwel alle gevallen was sprake een mengvorm. Daarbij kwamen vaak nog de proceskosten, zodat de exacte zwaarte van de straf moeilijk in te schatten is. Andere bisdommen kenden vergelijkbare bestraffingen voor soortgelijke overtredingen.¹⁴⁴

128 Vonnis 1600-02-01.

129 Vonnis 1613-04-05.

130 Het betrof de biechtvaders van de Zusters van de Windmolenberg en van Sint-Geertrui: vonnissen 1601-10-06 en 1602-03-26.

131 Vonnis 1608-01-05.

132 BHIC, 241 Kapittel van Oirschot, inv.nr. 59; vonnis 1606-01-16.

133 Vonnissen 1609-12-01 en 1613-11-23.

134 Vonnis 1612-08-21.

135 Cloet, *Het kerkelijk leven*, 196 en 489-491.

136 Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*, 288 en 295.

137 Vonnissen 1599-06-16, 1600-06-03, 1614-06-10 en 1698-04-17, 1602-07-18.

138 Vonnis 1599-04-21.

139 Vonnissen 1600-03-09, 1607-06-01, 1600-05-10 en 1600-12-22.

140 Vonnissen 1600-01-24, 1601-04-05, 1602-04-19. Dinsdag na Pasen 1602 viel op 9 april. Dat was de in het bisdom 's-Hertogenbosch belangrijke feestdag van de Heilige Maria van Egypte (Steyaert, *Synodi*, Directorium op 3 april; Sanders, *Kartuizers in het land van de Dommel*, 31-33).

141 Vonnis 1599-03-16.

142 Vonnis 1599-08-15.

143 Hierbij volgen wij de indeling van De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 185-261. Zie voor opgelegde straffen in de middeleeuwen: Callewier, *De papen van Brugge*, 160.

144 Zie bijvoorbeeld De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*.

De statuten van het bisschoppelijk hof van Mechelen uit 1600 gaven de officiaal opdracht de *scandala et publica crimina* te bestraffen met gevangenisstraf, vasten, pelgrimage, openbare boetedoening en andere straffen, zoals bepaald in het canonieke recht en vooral gedecreteerd door het Concilie van Trente. Geldstraffen moesten voor vrome doelen gebruikt worden.¹⁴⁵ Ook de Bossche bisschop ging zo te werk. De straffen werden opgelegd om de overtreder te bewegen zijn leven te beteren. Vermaningen van de pastoor waren er vaak aan voorafgegaan. Bij de straffen werd geregeld gedreigd met strengere straffen, zoals gevangenisstraf, voor recidivisten. Bovendien dienden straffen om ergernis bij de gemeenschap weg te nemen, een soort van publieke genoegdoening. Daarnaast moest de bestraffing tot voorbeeld dienen voor de gemeenschap om niet dezelfde misstap te begaan. Ten slotte moest de maatschappij behoed worden voor onveilige en onwenselijke situaties in de toekomst.¹⁴⁶

Bij overspel, incest of celibaatsovertredingen werden in de meeste gevallen als eerste enkele voorzorgsmaatregelen genomen om een mogelijke herhaling te voorkomen. Degene met wie de wandaad begaan was, moest zo veel mogelijk uit het leven van de overtreder gebannen worden. Hij moest deze persoon, voor zover dat nog niet gebeurd was, uit huis verwijderen en mocht er geen omgang meer mee hebben. De overspelige moest vergiffenis vragen aan zijn bedrogen partner.¹⁴⁷ Wie geestelijken had mishandeld, moest aan zijn slachtoffer vergiffenis vragen. Daarna volgden de strafbepalingen. Vaak moest de overtreder binnen een vastgestelde tijd een bewijs van de pastoor aan de rechtbank tonen dat hij zijn opgelegde penitentie volbracht had.

1. Lijfstraffen

Verbanning en 'gebiedsverboden' waren zeldzaam. Ze werden in zeven gevallen opgelegd, onder meer aan priesters die tegen het celibaat gezondigd hadden. De priester Laurentius Mathiae Loemelensis (van Lommel) werd voor het bezwangeren van Johanna a Meynsfort, begijn van het Groot Begijnhof van 's-Hertogenbosch, uit de stad verbannen. De assistent van de pastoor van Sint-Oedenrode, die een kind verwekte bij de zuster van de pastoor, werd de toegang tot Sint-Oedenrode ontzegd. Niet de pastoor van Heesch, Franciscus Thulden, echter, maar zijn zwangere dienstmeid moest de parochie verlaten. Valerius Heeren, bediende van de kerk van Valkenswaard, kreeg een 'gebiedsverbod' opgelegd: hij mocht het klooster van Dommelen niet meer betreden. Iets dergelijks gold ook voor zangmeester Cornelius Marx en zijn choralen van de kathedraal: wegens ongeregelde bezoeken mochten ze de retoricakamer niet meer bezoeken.¹⁴⁸

Gevangenneming daarentegen kwam vaker voor. Deze werd in elf gevallen genoemd. Vrijwel altijd echter was het inhechtenisneming totdat het vonnis gewezen was. Slechts een keer kan die als de straf zelf worden gezien. Zoals in het geval van de gehuwde Martinus Arnoldi, gewoonlijk Palen geheten, uit Gemonde, die bij de ongehuwde Anna Johannis Laurentii een kind verwekt had. Dit resulteerde in veertien dagen kerker op water en brood.¹⁴⁹

2 Vernederende straffen

Deze straffen behelsden meestal diverse onderdelen. Het publiekelijk om vergiffenis vragen kwam drie keer voor. De beste plaats daarvoor was de kerk. Bovendien was dat logisch omdat het in alle gevallen priesters betrof. Ambrosius Francisci Leensselius uit Asten, bediende van de parochiekerk van Waalre, moest in 1599 op zondag in zijn preek openbaar vergiffenis vragen omdat hij zonder vereiste toestemming van de bisschop werkte.¹⁵⁰ De bisschop wilde zijn gezag duidelijk laten gelden. Dit lijkt eveneens van toepassing op de

priester Henricus Coffermans.¹⁵¹ Ook in Berlicum wilde de bisschop in het openbaar een voorbeeld stellen. Tijdens een huwelijksfeest, dat in de Vasten werd gevierd, werd vlees geserveerd in het bijzijn van de pastoor. Deze liet dit gebeuren en trad hiertegen niet op. De bisschop beval hem de komende zondag tijdens de preek aan zijn parochianen uit te leggen hoe zondig het is in de Vasten vlees, eieren en zuivelproducten te eten en de daar verenigde gelovigen vergeving te vragen voor zijn overtreding, zodat ze door zijn voorbeeld niet zouden zondigen en in verleiding raken. Verder moest hij dertien broden, gebakken uit een malder rogge, op een met wit laken gedekte tafel plaatsen in het koor van de kerk en onder de hoogmis uitdelen aan dertien daartoe uitgekozen armen. Ook de vader van de bruid, die vlees neergezet had, er zelf van gegeten had en de gehuwden hiertoe uitgenodigd had, moest vanaf zo'n tafel op het hoogkoor broden uitdelen aan dertien 'armen van Christus', een verbeelding van het Laatste Avondmaal van Christus en Zijn apostelen. Hij moest daarna een getuigenschrift van de pastoor en de vorster aan het hof tonen als bewijs dat hij deze opdracht uitgevoerd had. Daarbovenop kwamen nog een geldbedrag als boete en de kosten van de kerker en het proces. In totaal vier personen werden in deze zaak berecht.¹⁵²

De zondagse hoogmis in de lokale kerk was de dag bij uitstek voor openbare vernedering. Deze werd in verscheidene vormen opgelegd. De boeteling moest zich duidelijk zichtbaar opstellen: meestentijds aan de voet van het altaar. Hij (of in een enkel geval zij) zat daar bijna altijd geknield op blote knieën, een enkel keer lag hij uitgestrekt op de grond. Als kleding moest hij een wit linnen bovenkleed dragen.

Soms was voorschreven dat hij blootshoofds moest zijn. Voordat hij plaatsnam aan het altaar had hij in een aantal gevallen al de processie in de kerk moeten volgen, als die er was, onmiddellijk achter het Heilig Sacrament of bepaalde relikwieën, de pastoor en de eventuele andere clerici. Gedurende de mis moest hij een brandende kaars, meestal van een half pond, in zijn handen houden en die op enig moment tijdens of na de mis aan het Heilig Sacrament offeren. Een dergelijke boetedoening, vaak opgelegd bij overspel en incest, kon niemand in de parochie ontgaan. Alleen leken moesten zich dergelijke vernederingen laten welgevallen.

Ook de wereldlijke overheid maakte gebruik van openbare vernederingen. Een attribuut hiervoor was de zogeheten 'schandhuik' van de stad 's-Hertogenbosch uit 1688, waarin prostituees en overspelige vrouwen in het openbaar te kijk werden gezet. De huik is aan de buitenkant versierd met een slinger van padden, slangen, ratten en hagedissen, symbolen van de onkuisheid. Op de kap ligt een grote pad. (Collectie Het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch. Foto Peter Cox)

145 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 354.

146 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 263-268.

147 Als de partner het overspel tenminste te weten was gekomen: vonnis 1614-04-28.

148 Vonnissen 1611-11-17, 1612-11-15, 1614-05-15, 1603-09-27 en 1613-04-05.

149 Vonnis 1604-09-06.

150 Vonnis 1600-05-02. Tijdens de zitting waren naast de bisschop de aartsdiaken en de *sigillifer* aanwezig.

151 Vonnis 1600-05-12. Tijdens de zitting waren naast de bisschop de deken van de Sint-Jan, aartsdiaken, *sigillifer* en Franciscus Ha-raeus aanwezig, allen gegradueerde kanunniken van het bisschoppelijk kapittel.

152 Vonnissen 1605-03-24, 25 en 28.

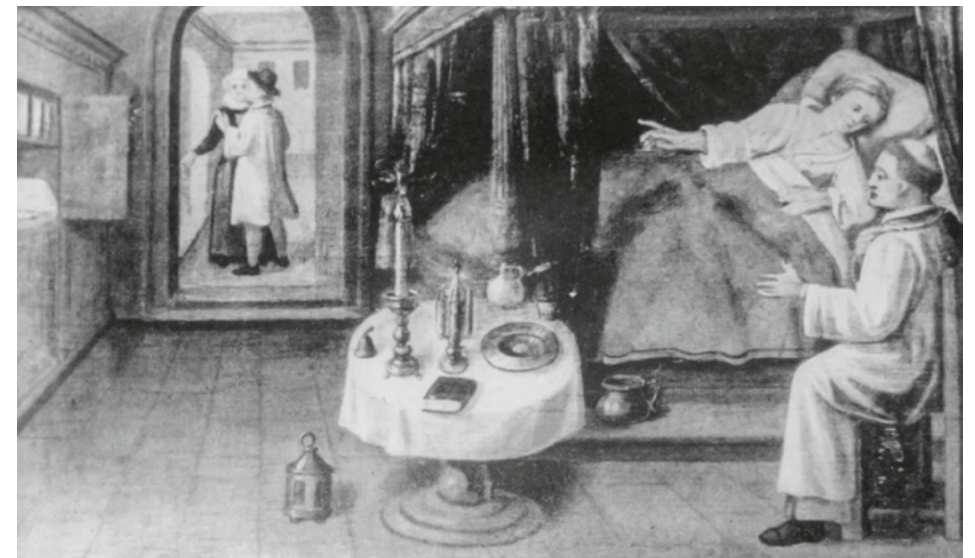
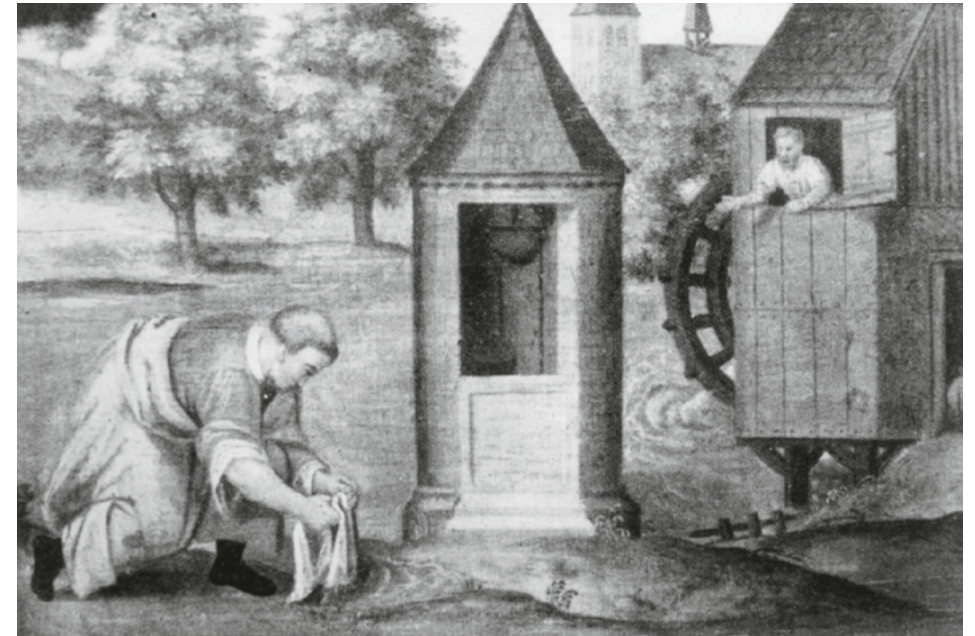
153 Vonnis 1601-03-03.

154 Vonnissen 1598-12-11, 1602-03-26, 1612-11-15, 1611-11-17 en 1614-05-16.

3. Geestelijke straffen

De zwaarste geestelijke straf, excommunicatie, het volledig uitgestoten worden uit de kerk, komt als uitspraak niet voor. Wel was het aan de orde in de zaak tegen de vice-pastoor van Helvoirt. Hij was in de zomer van 1600 door de bisschop gesuspendeerd omdat hij op onwettige wijze een huwelijk tussen parochianen van Boxtel had ingezegend. Met het volbrengen van zijn penitentie zou zijn suspensie opgeheven worden en zou hij tevens kwijtschelding verkrijgen van zijn overtreding van het celibaat vijf jaar eerder (waarvoor hij naar zijn zeggen de penitentie van het kapittel van Boxtel vervuld had), evenals zijn excommunicatie en andere kerkelijke straffen, die hij blijkbaar eerder van de bisschop had gekregen.¹⁵³ Enkele geestelijken werden verplaatst, een tijdlang uit het ambt gezet of gesuspendeerd wegens overtreding van het celibaat. De biechtvader van de Bossche augustijnen van Sint-Geertrui werd wegens wangedrag gesommeerd zijn biezen te pakken. Johannes ab Eliaert, geestelijke van de Sint-Jan, kreeg een tijdelijk preekverbod omdat hij het had aangelegd met zijn dienstmeid en zijn naaister.¹⁵⁴

Bedevaarten vormden een probate vorm van geestelijke straf. Ze werden niet vaak opgelegd. Hierbij komt op één uitzondering na, alleen het Heilig Bloed van Boxtel in aanmerking, maar alleen in de jaren 1598-1600. Boxtel wordt in de middeleeuwen niet genoemd als strafbedevaartsoord, zodat van een traditie niet gesproken kan worden.¹⁵⁵ De pelgrim moest soms vernederende kleding dragen en een kaars offeren. Anthonius Rommen uit Sint-Oedenrode moest het Heilig Bloed bezoeken, op de heen- en terugweg vastend en in linnen kleren gekleed.¹⁵⁶ De vrijwel unieke keuze voor Boxtel en de sterke verering van het Heilig Sacrament waren uitingen van de strijd van de Katholieke Kerk tegen de protestanten. De leer van de transsubstantiatie was sterk benadrukt door het Concilie van Trente en werd in het bisdom 's-Hertogenbosch en elders breed uitgedragen. Het bloedwonder van Boxtel vond plaats kort voor 1380 toen de priester Eligius van den Aker uit Esch geconsacreerde miswijn gemorst had op een altaardwaal. De witte wijn gaf rode vlekken die er niet meer uit te wassen waren.¹⁵⁷ Aan de pastoor van Bladel die een kind verwekt had bij zijn dienstmeid, werd echter een bedevaart naar Scherpenheuvel – een mariabedevaartsoord – bevolen.¹⁵⁸

Scenes van het Bloedwonder van Boxtel. Houtsnijwerk van het kistje waarin de doeken opgeborgen waren, 1602. (BHIC, Fotocollectie 1901-008210, 1901-008211 en 1901-008212)

¹⁵⁵ Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*.

¹⁵⁶ Vonnissen 1598-12-04, 1599-01-28, 1599-07-10, 1599-08-15, 1600-01-31.

¹⁵⁷ Zie voor de tekst van de kerkelijke erkenning van dit wonder: BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1, f. 206r-208r. Zie ook <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/122> (geraadpleegd 30-7-2020). Zie voor de verering van het Heilig Sacrament in Antwerpen: Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*, 254.

¹⁵⁸ Vonnis 1611-11-21. Concilie van Trente sessio 13. Zie voor Scherpenheuvel: Put en Harline, *Verloren schapen schurftige herders*, 75-87.

Het bijwonen van missen als straf, al dan niet geknield, ging in veel gevallen gepaard met het vasten op die dag. In de gevangenis was vasten op water en brood vanzelfsprekend, maar ook daarbuiten werd vasten op deze wijze veelvuldig opgelegd – *in pane doloris et aqua tristitiae*, zoals de formele benaming luidde. Een enkele maal kwam ook vasten op brood en bier voor,¹⁵⁹ of werd vasten algemeen omschreven als vasten inzake het gewone eten.¹⁶⁰ De vrijdag was favoriet als vastendag. In combinatie daarmee werden ook de maandag en de woensdag aangewezen. De Helvoirtse zielenherder die tot twee keer toe het celibaat niet in acht genomen had, moest op woensdagen en vrijdagen vasten en tevens op die dagen ‘zijn zwakke vlees temmen’ door het dragen van een harig kleed.¹⁶¹ De missen en het vasten konden naar believen aangevuld worden met de plicht te bidden en te biechten, meestal bij de eigen pastoor, een enkele maal bij de jezuïeten, die zich in 1609 in 's-Hertogenbosch gevestigd hadden.¹⁶² Geestelijken moesten soms de zeven boetepsalmen lezen, al dan niet met litanie,¹⁶³ of werden veroordeeld tot het geven van godsdienstonderwijs. De ontslagen rector van de Bossche bonifanten, arme scholieren die vanuit een stichting onderhouden werden, moest als penitentie gedurende een periode de drie lezingen van de eerste nocturne in de metten zelf zingen. Normaliter werden die door de kinderen gezongen.¹⁶⁴

4. Boeten in geld of natura

Vrijwel altijd moest er naast de geestelijke boetedoening een geldbedrag betaald worden om de absolutie te kunnen verkrijgen. In de regel inde de zegelaar deze boeten. Hij droeg een derde deel ervan af aan de promotor voor diens werkzaamheden, de rest ging naar door de bisschop of zijn vicaris te benoemen vrome doelen.¹⁶⁵ De bedragen werden genoteerd in gulden of Vlaamse pond. De reden voor deze verschillende notering is onduidelijk. Voor de omrekening is een Vlaams pond gelijkgesteld aan zes gulden.

De hoogte van de bedragen varieerde sterk. In de vier gevallen van *concubinatum* of *fornicatio simplex* waarbij een geldboete werd opgelegd, bedroeg de boete 3, 6, 12 en 36 gulden. Voor niet-incestueus overspel werden 37 geldboeten genoteerd met een gemiddelde van 16,8 gulden, variërend van 2 gulden tot 60 gulden. Voor incest waren er 28 geldboeten, die gemiddeld 13,8 gulden bedroegen en tussen 1 en 50 gulden lagen. Bij één incestgeval werd bewust geen geldboete opgelegd omdat de overtreder armlastig was.¹⁶⁶ Blijkbaar was geldboete dus de regel. Toen na de bestraffing wegens een geval van overspel bleek dat er tegelijkertijd incest gepleegd was, werd de boete van 9 gulden met hetzelfde bedrag verhoogd.¹⁶⁷ Incest werd dus zwaarder bestraft dan alleen overspel. Er zijn twee incestzaken met uitspraken voor zowel de man als de vrouw. Het betreft in beide gevallen ongehuwde personen. In 1602 kwamen op dezelfde dag een man en een vrouw uit Oisterwijk voor de rechtbank die elkaars bloedverwanten waren in de tweede graad. De vrouw was zwanger van hem. Beiden kregen als penitentie vrijwel dezelfde straf. De komende dag moesten ze beiden in een linnen bovenkleed met een brandende waskaars de pastoor volgen in de processie, geknield aan de voet van het hoogaltaar de hoogmis horen en na afloop de kaars aan het Heilig Sacrament offeren. Beide moesten ze een gulden betalen. De man kreeg daarbij nog enkele vastendagen opgelegd.¹⁶⁸ Gelijke behandeling gold ook voor de meid en knecht, die in hetzelfde huis in Den Dungen in dienst waren. Ze waren elkaars bloedverwant in de tweede graad. Dit is overigens een zeldzaam geval, waarbij geen sprake was van zwangerschap, maar dat toch tot beroering in de gemeenschap geleid had. Vijf vrijdagen moesten ze vasten op water en brood en ieder moest 5 gulden betalen.¹⁶⁹ Er lijken geen vaste standaarden gehanteerd te worden. Vermoedelijk werd er gekeken naar omstandigheden en draagkracht. In de loop der jaren stegen de boetebedragen voor overspel en incest.

Van de zeventien overtredingen van het celibaat werden er veertien met onder andere een geldboete bestraft. Gemiddeld beliep de boete 38,6 gulden. Omdat de laagste boete 6 en de hoogste 200 gulden bedroeg zegt dit gemiddelde weinig. Zoals bij de andere geldboeten was het onderlinge verschil in hoogte erg groot en werd ook hier blijkbaar maatwerk geleverd. De op één na hoogste boete bedroeg 54 gulden. De nieuwe bisschop, Nicolaas Zoesius die op 10 mei 1615 in 's-Hertogenbosch gewijd was en van wie de laatste en enige zaak in het vonnisregister is opgetekend, legde de boete van 200 gulden op aan de pastoor van Bergeijk. Deze had twaalf jaar daarvoor gemeenschap gehad met Catharina Genus. Bisschop Masius had hem er een penitentie voor opgelegd. Ongeveer drie jaar eerder had hij meermaals gemeenschap met zijn dienstmeid die een kind van hem baarde. Bovendien woonde hij met haar onder een dak. Een derde deel van deze hoge boete bestemde de bisschop voor het seminarie, dat juist in heroprichting was.¹⁷⁰ De jaarlijkse afkoopbaarheid van overtredingen van het celibaat vonden we in de bronnen niet terug, maar van daadwerkelijk optreden is vooral sprake bij eruit voortvloeiende zwangerschappen, waardoor het samenwonen niet meer onbesproken kon blijven: schandalen moesten aangepakt worden.

Andere overtredingen van de clerus werden eveneens zeer wisselend met een geldboete als een van de strafonderdelen bestraft. De tien personen die dit overkwam betaalden gemiddeld 16,7 gulden. De pastoor van Berlicum die het vastengebod bewust liet overtreden moest naast allerlei vernederingen hiervoor 20 gulden afrekenen. Petrus Verheyden, die zonder toestemming de parochiekerk van Budel bediende, er huwelijken inzegende en zich de inkomsten van de parochiekerk toe-eigende, moest naast zijn zesdaagse gevangenisstraf en vasten, 31 gulden afdragen.¹⁷¹ De recidivist Valerius Heeren moest het hoogste bedrag betalen. Hij werd veroordeeld tot onder andere betaling van 54 gulden wegens onrechtmatige bediening van de kerk van Valkenswaard, het sluiten van een huwelijk daar en jarenlange incest met een kloosteling van Dommelen. Mogelijk speelde in deze zaak mee dat hij zes jaar tevoren wegens celibaatovertrekking al had moeten vertrekken als pastoor van Neerloon.¹⁷²

Geldboeten voor overtredingen van leken tegen kerkelijke geboden en personen bedroegen in twaalf gevallen gemiddeld 11,3 gulden. Ze varieerden van 1 tot 36 gulden. De in het openbaar overtreden vastengeboden werden het strengst bestraft: in drie gevallen met twaalf gulden met voor de aanstichter 30 gulden.¹⁷³ Geweld tegen geestelijken werd blijkbaar ook van geval tot geval gezien. Degenen die pastoors van Tongelre en Arendonk klappen uitdeelden moesten 3 gulden betalen. Geweld van een persoon tegen zijn broer, tevens clericus, begaan in het portaal van de kerk van het Bossche predikherenklooster – zonder bloedvergieten, werd eraan toegevoegd – kwam hem op 6 gulden te staan. De hoogste som werd opgelegd aan degene die een geestelijke van de Sint-Jan een bloedneus sloeg. Hij moest

159 Vonnissen 1598-05-17, 1600-06-26 (2x), 1600-06-30, 1600-07-04, 1600-07-06.

160 Vonnissen 1599-06-16, 1599-06-30, 1600-01-36, 1600-06-03, 1600-07-27, 1600-08-31, 1600-09-12 (2x), 1600-09-30, 1602-07-18, 1602-08-14, 1602-10-03.

161 Vonnissen 1603-06-09.

162 Vonnissen 1611-11-17, 1612-11-15.

163 Vonnissen 1600-02-01 (2x), 1602-12-11, 1603-06-09, 1611-11-21, 1612-11-15, 1613-10-03 en 1614-09-05.

164 Vonnissen 1614-05-16.

165 Ook in het bisdom Antwerpen was deze verdeling standaard: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 329.

166 Vonnissen 1598-12-04.

167 Vonnissen 1602-05-04 en 1602-06-11.

168 Vonnissen 1602-12-17.

169 Vonnissen 1613-05-18.

170 Vonnissen 1615-10-02.

171 Vonnissen 1605-03-25 en 1603-03-12 en 18.

172 Vonnissen 1598-12-11 en 1603-09-27.

173 Vonnissen 1605-03-24, 1605-04-25 1605-04-28 en 1607-06-06.

36 gulden betalen.¹⁷⁴ Hier lijken de plaats en de intensiteit van het delict van invloed op de hoogte van de boete. Van vastgestelde boeten, zoals we er enkele kennen van de officialiteiten van de bisdommen van Antwerpen, Gent en Mechelen-Brabant, troffen we ook voor deze gevallen geen sporen aan.¹⁷⁵

Proceskosten en kosten voor de gevangenis kwamen hier vaak nog bij. Dit waren soms aanzienlijke bedragen. In 1601 werd de hoogte van de proceskosten genoemd: 5 gulden. In 1603 bedroegen de kosten voor de promotor en de secretaris 12 gulden en in 1615 werden de kosten voor de promotor wegens het verzamelen van inlichtingen, het samenstellen van het dossier en andere zaken geschat op 14 gulden.¹⁷⁶

Boeten in natura waren in de regel het offeren van een kaars, al dan niet publiekelijk, aan het Heilig Sacrament. Vrijwel altijd waren het kaarsen van een half pond en was het onderdeel van de boetedoening wegens overspel of incest.¹⁷⁷ Deze straf werd nooit opgelegd aan clerici. Een enkele maal moesten er broden of rogge geleverd worden voor de armen, als boetedoening voor verbreking van de vasten.¹⁷⁸

5. Herziening

Herziening als juridisch middel kan aangewend worden als hoger beroep niet mogelijk is. Hoewel wel degelijk beroep aangetekend kon worden, kwam toch ook herziening voor, zij het sporadisch. Dit gebeurde onder druk van parochianen, die strafvermindering vroegen voor hun pastoor. Ze hadden blijkbaar liever een pastoor die het niet zo nauw zag met de regels dan geen. Dit is in lijn met de opvattingen van de parochianen vóór Trente.¹⁷⁹ Dit was het geval met Anthonius Ercken, pastoor van Heeze, die een kind had verwekt bij een van zijn parochianen en daarna nog gemeenschap had met haar zuster. Nadat de bisschop hem gevangenisstraf had opgelegd, klaagden de parochianen dat ze hierdoor verstoken waren van een priester. Met het oog op de naderende Vasten en hoogfeesten besloot de bisschop tot een andere penitentie. De pastoor moest op zijn kosten een ijzeren boei laten maken als vervanging voor die waarmee hij in de gevangenis geboeid was.¹⁸⁰ Gedurende de hele vasten moest hij op woensdag, zaterdag en zondag op water en brood vasten en God vergiffenis vragen voor zijn overtreding. In zijn eerstvolgende preek op zondag moest hij openbaar vergiffenis vragen. Een boete van 75 gulden completeerde het vonnis.¹⁸¹ Eenmaal werd een vonnis van de officiaal herzien door de vicarissen van de bisschop, en wel op verzoek van de parochianen in Soerendonk, die voor hun priester opkwamen.¹⁸² We kennen geen beroepszaken van het Bossche hof op dat van Mechelen.

Conclusie

De bisschoppen na Trente namen de regie in hun bisdom opnieuw in eigen hand. Dit gold ook voor de rechtspraak, in het bijzonder de correctionele rechtspraak. De bisschop van 's-Hertogenbosch kon zijn bisschoppelijke staf zo organiseren dat hij meester bleef over de rechtspraak, hoewel hij vanaf 1563 officialen aanstelde om in zijn naam recht te spreken. In de eerste jaren ging de bisschop verder op de weg die zijn voorgangers van Luik en Kamerijk gevolgd hadden. Hij benoemde in dat jaar zelfs een *officialis foraneus* voor het noordwesten van zijn bisdom, maar de oorlogssituatie en het geloofsafval daar smoorde dat ambt in de kiem. Hij zou er nooit meer een benoemen.

De officialen die de bisschop benoemde behielden dit ambt slechts een korte periode. Als persoonlijk gedelegeerde van de bisschop kon de officiaal deze delegatie ieder moment

kwijtraken. Bij de dood van de bisschop verloor de officiaal zijn ambt *de iure*. Alleen de opvolger kon opnieuw een officiaal benoemen. In de periode tussen twee bisschoppen fungeerde het bisschoppelijk kapittel tijdelijk als bisschop. Het moest in de tussentijd zorgen voor continuering van bestuur en rechtspraak en benoemde zelfstandig een opvolger van de oude officiaal of herbenoemde de oude. In het Bossche bisdom werd de macht van officiaal onderscheiden in de civiele en de criminele rechtspraak. De bisschop verdeelde die taken tussen hem en zijn officiaal, maar tussen deze taken kunnen we geen strak onderscheid maken.

Inzake de rechtspraak, ook die in criminele zaken, was normaliter de officiaal de opperrechter. Van hem was geen beroep mogelijk op de bisschop. In bepaalde kleine zaken kon de zegelaar van de bisschop eigenmachtig recht spreken. Als officier van justitie fungeerde de *promotor*. Het systeem van visitaties en van pastoors die ogen en oren waren van het bisschoppelijk hof, resulteerde in de opsporing van mogelijke overtreders van de kerkelijke wetten. Verder bestond de rechtbank uit functionarissen die de onvermijdelijke administratie snel en soepel konden afdoen. Het streven was gericht op efficiency.

Al in 1569 vaardigde de bisschop statuten uit om de rechtspraak in zijn dioceses te regelen. Zijn opvolger wijzigde ze al snel hierna. Over de procesgang in criminele zaken geven deze statuten beperkte informatie. We beschikken slechts over enkele voorbeelden die iets van de rechtsgang laten zien. Daaruit blijkt dat de theorie uit de statuten in de praktijk gevolgd werd. De openbare aanklager vroeg verlof aan de officiaal een verdachte voor het gerecht te dagen. Hij stelde artikelsgewijs een klacht op waarop de aangeklaagde kort moest antwoorden. Na een tussenvonnis bestond er gelegenheid voor de aanklager en de aangeklaagde hun standpunten te bewijzen. Daarna sprak de rechter het definitieve vonnis uit.

Dankzij een vonnisregister van de bisschop krijgen we inzicht in de aard van de zaken die bij hem ter behandeling werden aangedragen en de vonnissen die hij velde. Het register telt 158 vonnissen. Het loopt over de jaren 1597-1615. Op één na zijn alle vonnissen afkomstig uit de tijd van bisschop Gijsbertus Masius. Ze zijn door de bisschop zelf uitgesproken of de zegelaar in de functie van *vicarius in spiritualibus*. Vergelijkbare zaken konden overigens ook door de officiaal behandeld worden, waardoor we geen zicht hebben op het totaal en niet weten welke percentage in de fout ging. Mogelijk wilde Masius persoonlijk toezicht houden, omdat zijn bisdom onmiddellijk grensde aan vijandelijk gebied. Het zijn vrijwel allemaal de zwaardere overtredingen die publiek bekend geworden waren en tot de voor de bisschop gereserveerde zaken behoorden. Ze hebben vooral betrekking op de huwelijkswetgeving en moraliteit, waarop het Concilie van Trente zwaar had ingezet: overspel, incest in de ruime betekenis, schending van het celibaat. Ten slotte kwamen ook enkele andere overtredingen door leken en geestelijken aan de orde. De overtredingen werden als in een biecht opgebiecht en afgehandeld, hoewel lang niet alle overtreders uit eigen beweging naar de bisschop gingen. Na het tonen van berouw en verzoek om vergeving sprak de bisschop een penitentie uit, met als eerste opdracht de oorzaak van de overtreding

174 Vonnissen 1598-04-17, 1599-06-16, 1602-07-18 en 1614-06-10.

175 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 248.

176 Vonnissen 1601-04-06, 1603-06-09 en 1615-01-17.

177 Ook in de achttiende eeuw in het bisdom Gent waren het vrijwel altijd kaarsen van een half pond: Dekeyser, *Cum scandalo*, 97-98. Ook voor Antwerpen en Mechelen geldt dit: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*.

178 Vonnissen 1605-03-25, 1605-04-25 en 1607-06-06.

179 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 326-332 en 356-364; Vergauwen, *Over de schreef*, 61-62.

180 Ook in Brugge werden gevangenen waarschijnlijk geboeid: Callewier, *De papen van Brugge*, 168.

181 Vonnissen 1602-03-05.

182 Vonnissen 1614-09-05.

weg te nemen en aangedane schade of belediging, vaak ten aanzien van vrouwen, ongedaan te maken. Verder bestond de penitentie een enkele maal uit gevangenisstraf, maar vooral uit onderende straffen, geestelijke straffen en geldstraffen. In de meeste gevallen werden deze straffen in combinatie opgelegd. Daarmee konden overtreders absolutie van hun zonden krijgen. Vaste strafmaten werden blijkbaar niet gehanteerd. De opgelegde penitenties hadden vooral ten doel een afschrikwekkend voorbeeld te stellen.

De nadruk op een strakke seksuele moraal sluit volkomen aan bij de geest van Trente. De kerkelijke overheid wenste naleving van de kerkelijke huwelijkswetgeving. Buiten het wettige huwelijk paste geen enkel geslachtsverkeer: niet door ongehuwden, niet door gehuwden, en zeker niet incestueus. Vooral de mannen werden erop aangesproken. Voor priesters was geslachtsverkeer helemaal uit den boze. Zij konden hun overtredingen niet meer jaar op jaar ‘afkopen’, zoals voordien. Dat was veranderd. Dit repressieve beleid diende om tegenwicht te geven aan de Reformatie en om de clerus moreel te verheffen. Maar het waren nog lange tijd dezelfde soort geestelijken, afkomstig uit de dorpsgemeenschappen en zonder theologisch-pastorale opleiding. Het decennialange gemis van een priesteropleiding in combinatie met politieke instabiliteit eiste zijn tol. Uit verzoeken van de parochianen om strafvermindering voor hun pastoor blijkt dat zij minder zwaar tilden aan overtreding van het celibaat dan aan het gemis van een priester voor hun eeuwenoude rituelen. Ook zij gaven nog weinig blijk van een nieuwe geest. De verering van het Heilig Sacrament en de als straf opgelegde bedevaarten naar Boxtel passen in het streven van Trente de leer van de transsubstantiatie bij alle parochianen te laten doordringen, als tegenwicht tegen stromingen die deze juist afwezen. De opvattingen van vóór Trente mogen dan verdween zijn uit de wetboeken en de hoofden van de kerkleiders, de nieuwe morele waarden konden op zo korte termijn ook in het bisdom 's-Hertogenbosch nog niet diep indalen bij de lage clerus en het gelovige volk.

Afkortingen

AAM	Archief aartsbisdom Mechelen
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

Archivalia

Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC)

2147 Archief van de bisschop van 's-Hertogenbosch, 1559-circa 1650	
inv.nr. 1	'Diocèse de Bois-le-Duc', diverse stukken, 16e-18e eeuw
inv.nr. 25	Akte waarbij bisschop Sonnius Johannes Tijpoets van Diest benoemt tot officiaal van het bisdom, 1563
inv.nr. 30	Stukken betreffende de hervorming van het officialaat, 1573
inv.nr. 34	Benoeming door bisschop Zoesius van vicarissen, met bijlage, 1620
inv.nr. 36	Akten waarbij eerst de bisschop en na zijn dood deken en kapittel van de kathedrale kerk van 's-Hertogenbosch, sede vacante, Everardus van Ravensteijn aanstellen, respectievelijk continueren als officiaal, 1624 en 1625
inv.nr. 37	Uittreksel uit het register, houdende de Acta Iudicialia van het Bossche bisschoppelijke hof, waarbij bisschop Ophovius de functionarissen van het officialaat in hun functie continueert, met aantekening van de officiaal over de uitbetaling van zijn salaris, 1626
inv.nr. 56	Rekening van de collector, 1625-1626

inv.nr. 80	Registertje met formulierteksten en voorbeelden uit Luik en Kamerijk ten behoeve van de bisschoppelijke administratie, aanwijzingen voor functionarissen en aantekeningen voor de berekening van het cathedratium en obsonium per type parochie, circa 1600
inv.nr. 87	'Litterae testimoniales pro ordinandis religiosis', 1601-1604
2074 Oude parochiedossiers van het bisdom 's-Hertogenbosch, 1559-1629	
inv.nr. 1	Getuigenverklaring in de zaak voor de officiaal van de bisschop van 's-Hertogenbosch tegen Jacobus Heymselmans, pastoor van Aalst, betreffende ongeoorloofd samenwonen met zijn huishoudster Elisabeth, 1602.
inv.nr. 507	Stukken betreffende het geschil tussen de graaf van Megen en bisschop van 's-Hertogenbosch over de bisschoppelijke jurisdictie in het Land van Megen, 1570-1617
inv.nr. 704	Sententie van de officiaal van 's-Hertogenbosch in de zaak van de procurator van het hof van de bisschop tegen Walterus Ponsen, kapelaan in Soerendonk onder de parochie Maarheeze, waarbij laatstgenoemde veroordeeld wordt tot aansluitende opsluiting gedurende vijf dagen op water en brood met aanvullende strafmaatregelen, 1614
2006 Mechelse aanwinsten van het bisdom 's-Hertogenbosch, 1330-1719	
inv.nr. 22	Overdracht van de voormalige Latijnse School in de Kerkstraat door het kapittel, 1611
inv.nr. 209	Dossier van het proces voor de officiaal van 's-Hertogenbosch betreffende de overtredingen door Cornelius Arnoldi van Eersel, beneficiaat van de Sint-Jan, 1604-1605
2039 Collectie charters van het Groot Seminarie te Haaren, 1238-1801	
inv.nr. 65	Presentatie door de bisschop van 's-Hertogenbosch van twee kanunniken, 1602-1603
221 Charters Provinciaal Genootschap van K & W, 1303 - 1845	
inv.nr. 521	Akte van abolitie door aartshtogen Albert en Isabella voor Arnoult van Vladeracken, schout van Maasland, op diens verzoek, wegens al hetgeen hij hierna omschreven misdreven mocht hebben (...), 1613
inv.nr. 681	Dagvaarding door Hog. Kelders, officiaal van 's-Hertogenbosch, van Johannes Berckmans, priester in Gemert, die twist heeft met en onrecht heeft aangedaan aan Johannes Hanschens, priester en rector van Onze Lieve Vrouwe-altaar in kerk van Beek bij Aarle, over celebreren van zondagsmis, 1590
241 Kapittel van Oirschot, 1261-1811	
inv.nr. 59	Dagvaarding door Gijsbert Masius, bisschop van 's-Hertogenbosch, aan Michael Merevort, beneficiant kapittel van Oirschot, voor hem of zijn officiaal te verschijnen op beschuldiging van coitus, gelijktijdige kopie, 1604

2094 Norbertijnenabdij van Berne, handschriften, 1400-1900	
nr. 83 Aantekeningen en afschriften van stukken betreffende de situatie en de geschiedenis van het gebied dat in zijn tijd het bisdom 's-Hertogenbosch besloeg. Handschrift Coeverincx, circa 1600.	

Archief van het aartsbisdom Mechelen (AAM)

Buscoducensia	
map Varia. Kopie in BHIC, 2147 archief van de bisschop van 's-Hertogenbosch,	
inv.nr. 202	'Varia', eind zestiende eeuw-1758
map Statuta vd Curie. Kopie in BHIC, 2147 archief van de bisschop van 's-Hertogenbosch,	
inv.nr. 200	Nieuwe statuten van het hof van de bisschop, (1573?)

Kapittel van Sint-Rombouts

inv.nr. 440.	Kopie in BHIC, 2147 archief van de bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 158 Register van vonnissen, uitgesproken door of namens de bisschop, 1597-1615
--------------	--

Officialiteit
inv.nr. 191 Stukken betreffende de vergoedingen voor prestaties geleverd door functionarissen van de officialiteit en het vicariaat. [17de-18de eeuw]. 1 pak Bevat naast nota's en briefwisseling ook tarievenlijsten uit de 17de eeuw voor functionarissen van de officialiteiten van de bisdommen 's-Hertogenbosch en Roermond die wellicht gebruikt werden als documentatie.

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)
10074 RK parochie H. Petrus, Bergeijk, 1599-1935
inv.nr. 1 Een half vel, groot formaat, aan de vrouwen wat doorgesleten en aan ééne zijde bijkans geheel beschreven. Is in de Latijn-sche taal, den 17 december 1599 gedateerd, door Hog. Kelders, zeer duidelijk geteekend en van den volgenden inhoud: 'De officiaal van het bisdom 's Bosch neemt maatregelen tegen de vier kapellaans van Bergeijck, die in choor dagelijksch de getijden moesten zingen en mislezen, of bij niet comparitie boeten betalen, en aan dit alles niet meer voldeden', 1598

Literatuur en gedrukte bronnen

Bannenberg, G., A. Frenken, en H. Hens, ed., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland* (2 dln.; Nijmegen 1968-1970).

Bervoets, T., 'Caught between Compromise and Conflict. The Establishment and Institutional Development of the Ecclesiastical Court(s) in the Early Modern Archdiocese of Malines' in: V. Soen, D. Vanyacker and W. Francois, ed., *Church, Censorship and Reform in the Early Modern Habsburg Netherlands*. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 101 (Turnhout 2017) 217-233.

Bijsterveld, A.J.A., 'Organisatie en instellingen van het bisdom Luik in Noord-Brabant 1400-1559/1561' in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a., red., *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant. Vijfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1993) 83-111.

Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).

Brouwer, J. De, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795* (2 dln.; Tielt 1971-1972).

Callewier, H., *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477)* (Leuven 2014).

Caspers, Ch., 'Het kerkelijk en godsdienstig leven van circa 1215 tot circa 1350' in: R. van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 125-133.

Cloet, M., *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*. Universiteit van Leuven. Werken op het gebied van de Geschiedenis en de Fililogie 5e reeks, deel 4 (Leuven 1968).

Cloet, M., Het gelovige volk in de 17de eeuw', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8 (Bussum 1979) 393-417.

Cornelissen, J.D.M., 'Verslagen over den toestand van het vicariaat 's-Hertogenbosch in de tweede helft der zeventiende eeuw', *Bossche Bijdragen* 11 (1931-1932) 18-92.

Dekeyser, V., 'Cum scandalo vicinorum et parochianorum obloquio', *Incestprocessen voor de Gentse officialiteit tijdens de 18de eeuw (1732/1764-1768)*(masterscriptie Universiteit Gent 2010).

Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570* (Antwerpen-Utrecht 1950).

Elias, H.J., *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regeering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*(Antwerpen 1931).

Elsen, G. van den, en Hoevenaars, W., ed., *Analecta Gijsberti Coeverincx*, [dl. I; 's-Hertogenbosch 1907].

Foppens, F., *Historia episcopatus Silvaeducensis* (...) (Bruxellis 1721).

Frenken, A.M., 'De Bossche Bisschop Michaël Ophovius O.P. 1570-1637', *Bossche Bijdragen* 14 (1936-1937) 15-163.

Frenken, A., ed., 'Het Dagboek van Michaël Ophovius, 4 Augustus 1629-einde 1631, *Bossche Bijdragen* 15 (1937-1938) 1-340.

Frenken, A.M., 'Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers', *Bossche Bijdragen* 25 (1960-1961) 23-89.

Frenken, A.M., 'De latere kerkvisitatie (na die der eerste Bossche Bisschoppen, zie BB XXV 23-89)', *Bossche Bijdragen* 27 (1963-1964) 1-218.

Gielis, G., "Utinam magnam eorum copiam habere-mus", Franciscus Sonnius en de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *Communio. Internationaal Katholiek Tijdschrift* 34 (2009) 194-207.

Goossens, Th., 'Kerk- en Kloostervisitaties in het Bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16de eeuw', *Bossche Bijdragen* 3 (1919-1920) 212-252.

Hens, H., 'Kerkvisitaties onder bisschop Zoes (1615, 1617, 1623)', *Bossche Bijdragen* 30 (1970-1971) 189-205.

Herwaarden, J. van, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300-ca 1550)* (Assen-Amsterdam 1978).

Hoekx, J.A.M., e.a., *Vruchten van de goede en de slechte boom. Heyman Voicht van Oudheusden over de godsdiensttwisten in zijn stad 's-Hertogenbosch en in Breda (1577-1581)* (Den Dungen 2008).

Koyen, M.H., 'Het synodale en quasi-episcopale recht van de prelaat van Tongerlo', *Noordgouw* 2 (1963) 7-42.

Koyen, M.H., 'Het geestelijk gerechtshof te Tongerlo', *Noordgouw* 3 (1963) 105-120. Ook verschenen in: *Een keuze uit het geschiedkundig werk van Dr. Milo Hendrik Koyen (1914-1977) voormalig archivaris van de abdij van Tongerlo en van de stad Geel*. Instrumenta Praemonstratensia 6 (Averbode 2002).

Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004).

Lesaffer, R., *European Legal History. A cultural and political perspective* (Cambridge 2010).

Manuale pastorum (...) *pro dioecesi Buscoducensi* (apud Ioannem à Turnhout; Silvaeducis 1572).

Marinus, M.J., *De Contrareformatie te Antwerpen (1558-1676)*. Kerkelijk leven in een grootstad. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 57 (1995) nr. 155 (Brussel 1995).

Müßig, U., *Reason and Fairness. Constituting Justice in Europe, from Medieval Canon Law to ECHR* (Leiden-Boston 2019).

Oetelaar, G. van den, *Familie Van den Oetelaar 1250-1700: Landlieden, bestuurders en Kartuziers binnen Hertogdom Brabant* (Liempde 2011).

Opuscula ex. D. Martini Steyaert (Theologiae practicae aphorismi, pars quarta) (dl. V; Lovanii 1742).

Post, R.R., 'Karel V' Formula reformationis en haar toepassing in Nederland 1548-1549', *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, nieuwe reeks* 10 (1947) 173-197.

Postma, F., 'Nieuw licht op een oude zaak. De oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103 (1990) 10-27.

Put, E., en Harline, C., *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius (1542-1620)* (Leuven 2002).

Ram, P.E.X. De, en J.-F. Van de Velde, ed., *Nova et absoluta collectio synodorum tam provincialium tam dioecesarum archiepiscopatus Mechliniensis* (...), (dl. I; Mechliniae 1828).

Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* (2e druk, 3 dln, Amsterdam 1947).

Sasse van Ysselt, A.F.O van, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* (...), (dl. III; reprint 's-Hertogenbosch 1975).

Sanders, J.G.M., *Kartuziers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch, 1466-1641* (Woudrichem 2012).

Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1881).

Steyaert, M., ed., *Synodi Duae dioeceseanae Buscoducenses denuo in lucem editae* (...) (Apud Aegidium Denique; Lovanii 1703).

Tanaka, S., 'The Ecclesiastical Courts in The Early Modern Southern Netherlands. A Quantitive Analysis', *Pro memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 21 (2019) 54-71.

Ussel, J.M.W. van, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (7e druk; Meppel-Amsterdam 1982).

Velde, J.F. Van de, *Synopsis monumentorum collectionis proxime edendae conciliorum omnium archiepiscopatus Mechliniensis* (dl. II; Gandavi 1821).

Ven, J.M.M. van de, *In facie ecclesiae. De katholieke huwelijksliturgie in de Nederlanden, van de 13de eeuw tot het einde van het Ancien Régime*. Miscellanea Neerlandica 22 (Leuven 2000).

Vergauwen, D., *Over de schreef. Middeleeuwse priesters voor de rechter* (Leuven 2004).

Verheyen, P., *Ziele-spys ofte christelyke leeringe, voorgesteld, en uytgeleyt volgens het order, en op elke vraege en antwoord van den Mechelsen catechismus, zeer dienstig voor alle christenen* (2e druk; dl. III; by Hubertus Bincken t'Antwerpen 1766).